

Балачка потроху, як той вогонь без палива, затихла; всі замовкли і, наче прислухаючись до жалібного вітру в димарі, дивились на червоне світло полум'я з грубки-лежанки. В великій цій, брудній хаті, що недурно звалася "чорною скарбовою кухнею", було вогко, холодно і занадто незатишно; пахтіло чимсь кислим — чи то намоклим кожухом, чи то старою капустою, чи то застрілими онучами. В вечірній тьмі, яку розбивало червоне світло полум'я з лежанки та жовтенький світ від невеличкої керосинової лампочки з розбитим і заліпленим жовтим папером склом, плавав синій дим, наче хмари, попід стелею і гостро щипав у носі й за очі. Занадто вже незатишна була ся "кімната". Всякому видно було, що тут жили люди, яким не до затишку, що сю "кімнату" призначено не до бенкетів, не до втіх, а до захисту у негоду, щоб було де їсти і спати тоді, як не було "скарбової" роботи. До сього ж тут було все, що треба. Щоб спекти хліба, була здоровенна з пузатим комином піч, яка починалась від дверей і займала мало не всю стіну; вздовж неї тяглася довжелезна лежанка з двома вмурованими казанами, в яких варився для цих людей "кандьор" і брудна юшка, яку тільки з звички звали "борщем"; вздовж стіни, що проти дверей, стояв довгий, нічим не вкритий стіл та довгі лави. Для спання од печі до стіни тягся довгий, широкий піл, на якому було накидано жужмом усякого шмаття. Вгорі була стеля; знизу — чорна земляна долівка, в одній стіні — двері, в других — три-чотири дірки, що мусили бути вікнами. Було тихо й сумно. По зеленкуватих шибках бив і шелестів дощ, наче хто знадвору посував по їх віником; гудів вітер та десь далеко глухо гавкала собака, одноманітно, рівно, без злості й захоплення вигукуючи: гав! гав! гав!..

— А чи не можна б там скоріше з вашою вечерею? — раптом промовив з переднього кутка Трохим своїм похмурим, здушеним голосом і злегка повернув голову до печі. Очі йому, які раз у раз дивились убік, тонкі сині губи з ріденькими невеликими вусами були тісно зложені, і з усього худого, гострого обличчя його, кольору мідяного п'ятака, з густим ряботинням, виявлялась здержана, зла нетерплячка.

— Бо йому вже на музики час іти! — роблено байдуже, з захованою посмішкою додав Андрій, лежачи з краю на полу, спершись на лікоть і похитуючи ногою в чоботі "бутилкою". Трохим тільки мовчки блиснув на його своїми чорними, гострими, як дві голки, очима і знов зупинив свій погляд десь в кутку на полу.

— Всти-и-гне! — байдуже, не озираючись, промовила Килина і, витерши руки об поли, взяла з лави велику, як лопата, дерев'яну ложку — полоник — і почала мішати в казані, з якого клубками виходила пара.

— Подай сіль, Маринко! — додала вона, не повертаючи голови.

Маринка покинула совати в грубку соломі, що купою лежала перед лежанкою, і кинулась до лави. Схопивши сіль у чорній, з одбитим краєм, ринці, вона повернулась і, поспішаючись, понесла її Килині, але, спіткнувшись на півдорозі, махнула рукою і простяглась на долівці, далеко одкинувши від себе ринку, що розлетілась на черепки. Не встаючи зовсім на ноги, вона підняла своє худе, бліде личко з маленькими очима, в яких і так завше світився страх, а тепер дивився цілий жах, і мовчки, піднявши злякано брови, стала дивитись на Килину. Та ж, тільки безсило пустивши руки вздовж тіла, озирнула її, стиснула плечима і, чи то з жалем, чи то з незадоволенням, промовила:

— Чи ти з розумом, дівчино? Летить, женеться, наче її хто в шию штовха...

Маринка все так же мовчки, не зводячи широко розплющених очей, дивилась на неї. Килина ще раз стиснула плечима і, поклавши ложку на лежанку, почала збирати розсипану сіль, а Маринка одповзла до лежанки й почала совати в грубу соломі.

— Що, посіяла? — добродушно всміхаючись, промовив дід Юхим, підходячи до лежанки з своєю набитою тютюном, закоптілою й обмотаною посередині дротом люлькою. — Не жалієш панської солі, га?

— присідаючи до грубки і дивлячись на Маринку своїми, ще молодими, карими очима, під якими висіли два зморщені міхурчики, спитався він. Вогонь заграв на круглій лисині і сивуватій бороді з закуреними тютюном жовто-зеленими вусами, на рівному тонкому носі і, перескочивши з його, облив своїм жовто-червоним кольором невеличке, худе тільки Маринки в якійсь подраній великій кохтині, з босими, брудними, синіми й порепаними ногами, з дитячими ще руками. Вона, як винна, боязко всміхнулась і трохи відсунулась, даючи місце Юхимові.

— Дарма, дарма... сиди... вари... Я ось тільки люльку запалю та й тікатиму... — вибираючи соломинку, промовив він своїм гунявим голосом. (Як він говорив, то здавалось, ніби він попав у хату, повну димом, і позатулював собі ніздрі. Крім того, "к" він зовсім не вимовляв;

соро доходив до сеї літери, так його наче хто за язик шарпав у той мент). Соломинка знайшлась. Запаливши її, він підніс до люльки і, притоптуючи тютюн коротким, з покаліченим нігтем пальцем, почав напружено й пильно смоктати. І смоктав він так старанно, так голосно, що дехто аж задивився на його; навіть Килина, повернувши свою горду темно-русу голову з поважно серйозними сірими очима, дивилась згори на люльку. Тільки Трохим у своєму кутку "під богами" та ті, що спали або так собі лежали на обгорнутому напівтьмою полу, не рухались і не звертали на його уваги.

— Горить, а? — смоктнувши востаннє, звернувся дід до Маринки і ласкаво простяг до її голови руку.

Але Маринка злякано одхилилась і, мов захищаючись, підняла лікоть.

— Та чого ти, дурненька! — усміхнувся він. — Я погладити тебе хотів, а ти боїшся... Залякана! — підводячись, сказав він до Килини. Та махнула безнадійно рукою.

— Я вам кажу — таке затуркане, таке залякане, — промовила вона з жалем, — що аж сумно дивитись. Вже от скільки я тут... вже от з півроку... ніколи їй нічого... і пальцем не торкнула. А от... боїться, та й годі. Чисто як те цуценя...

— Тут її Горпина, що перед тобою була, дуже била. Та що хочеш?.. Без батька, без матері, яке вже воно буде. Пожаліти — то мало хто догадається, а штовхнути — нікому не важко. Да-а. Сироті у наймах невесьолая припорція...

— Та то вона Трохима так боїться! — гукнув з полу Андрій своїм дзвінким, молодим голосом. — Він її свататиме, як виросте. Боїться, щоб не ревнував...

Дід Юхим мовчки глянув на його і поволі одійшов до столу, позиркуючи мимохіть на Трохима, який, зачувши своє ім'я, хутко обвів всіх очима і знов, тарабанячи пальцями по столі, став дивитись на піл.

— Щипає він тебе? — моргаючи в той бік, де лежав Андрій, усміхнувся Юхим, звертаючись до Трохима.

— Хай скавучить, не вкусе! — похмуро всміхнувшись, бовкнув той, не підводячи очей.

— Хм... Не вкусить... — прогунявив роздумливо Юхим. — А як укусить?.. Скавучить, скавучить та й гризне... А?..

— Та й дивно було б, якби не погризлись! — вмить озираючись до них, незадоволено промовила Килина. — Старі, а ще й собі...

— Хе, хе, хе!.. — весело засміявся Юхим, одхиляючи трохи назад свою лису голову.

— Та їй-богу! Наче малі: підцьковують та й підцьковують!

— Та хай поб'ються, дурна! — скрикнув Юхим. — Чоловік тоді й живе, коли б'ється...

— Еге! "Тоді й живе..."

— Атож! І кров горить, і думка літає!.. Хоч видко, що чоловік... Я як був молодим, так не було того тижня, щоб не бився з кимсь. А тепер хоча на других подивитись...

В сей мент надворі біля хати зачувся якийсь сміх, гомін, тупотіння ніг, яке незабаром перейшло до дверей, а там і в сіни.

— Мабуть, Софійка з хлопцями з села вертаються... — прислухавшись, промовив Юхим і, позіхнувши, почав довбатись у люльці.

— Аге-ей! Приймайте гостей! — голосно, весело залунало у сінях. Двері розчинились, і в хату спершу влетів сивий, великий клубок морозу, за ним сірий пес Тікай, а вже за Тікаєм, регочучись, перебиваючи одне одного, засапавшись, вбігли Софійка, Кіндрат і Гриць.

— А ви вже вечерю? — озираючись на всі боки, заговорила швидко-весело Софійка, на ходу розв'язуючи велику хустку й підбігаючи до полу. — А тут сплять? Ой матінко! Сьогодні неділя, а вони сплять!.. А у панів, господи, гостей, госте-ей!.. Некипажів тих повен двір, як на ярманку!.. А комнати аж горять!.. Варять, печуть... Таке там на "білій" кухні, аж страх!.. А нас і не кличуть!.. Усі кучері на тій кухні, а до нас, чортові задаваки, й не плюне ні один... Пхи!.. Чорт їх бери!.. Ми й так погуляли!.. А знаєш, Кирино, що нам було на селі?.. Цить, Грицю, не кажи... Хай покортить!..

Зроду жвава, вона сьогодні була ще жвавіша, якось нервово жвава. Краплини дощу блищали на її довгих білявих віях, на бровах, на повних, рум'яних від холоду щоках, густо засіяних, надто коло носа, ластовинням, одблискували й наче сміялись разом з її синіми вузькими

довгими очима, разом з губами, які якось так високо підіймались, що видко було не тільки рівні білі зуби, але й червоні ясна. Але це було навіть мило у неї. Скинувши дрантиву, стару, пожовклу свиту, вона раптом вистрибнула на піл і почала шарпати й тягати якусь людину, що лежала, прикрившись кожухом. Людина заворушилась, захрипіла і глухо закашлялась, підскакуючи і соваючи ногами.

— Ой! Це дядько Панас! — зареготалась Софійка і, перескочивши через його, нахилилась над якоюсь чорною кучею свиток, з-під якої вже давно чулось придушене шепотіння й хихикання, і почала давити її руками. З-під кучі визирнула голова з невеличкими вусами і, озирнувшись навкруги, зупинилась на Софійці.

— А тобі чого? — хрипло спитала голова.

— А до вас! Приймете? Чи вам і без мене тісно?

— Та нащо ж свиту тягнеш? Ти!.. Софійко! Та ну!.. А диви!.. Тю, дурна!..

— Сьогодні неділя! Не можна спати! — тягнувши за свиту, серйозно відмовила вона, але в сей мент свита вирвалась і Софійка, поточившись, захиталась і з веселим сміхом упала на якусь жіночу постать, що лежала, тісно обнявшись з хазяїном голови. Перекотившись через неї, вона лягла між ними і почала жартовливо обнімати парубка. Але, глянувши якось до столу, де щось живо оповідав Гриць, вона раптом стурбовано схопилась, зстрибнула з полу додолу так, що аж загуло, і, підбігши до Гриця, стала пильно прислухатись до його мови. Гриць, звертаючись здебільшого до Трохима або до діда Юхима, щось весело оповідав, голосно своїм звичаєм регочучись і закидаючись всім великим своїм станом назад. Чорний чуб його, рівно підстрижений на лобі, тоді кудовчився; широкі, засмажені сонцем і негодою лице наливалося кров'ю, ніби він підіймав якусь велику вагу; трохи лупасті очі ховались у зморшках, а з широких грудей, на яких теліпався засмальцьований піджак, голосно, як з

величезної порожньої діжки, вилітало: "гу-гу-гу-гу-гу!.. го-го-го-го!" Біля його стояв Кіндрат у своєму чудернацькому жупані, якого він купив у старого Хаїма за 20 коп. і який приходився йому станом якраз нижче сутулих плечей; стояв, заклавши руки за спину під полами свого жупана, і, виставляючи до світла зелену плисову жилетку з перламутровими ґудзиками, всміхався своєю тихою, добродушною усмішкою. Правда, він завше так всміхався, кого б і що б не слухав; хіба вже бачив сльози або велику лайку, то робився серйозним: тоді його тонкі губи складались тісно, а довгобразе, прищувате обличчя з довгим гострим носом і маленькими сіренькими очима дивилось пильно, напружено й збентежено. Слухаючи Гриця, він водив очима з Трохима на діда, з діда на Гриця, з того знов на Трохима — хто в той час говорив — і добродушно посміхався. Трохим слухав, не дивлячись ні на кого, з своєю звичайною, скривленою, похмурою усмішкою, тарабанячи чорними від бруду й праці пальцями по столі; дід Юхим поблискував своїми молодими, в міхурчиках, очима і, погладжуючи бороду, іноді перепиняв оповідача. Килина й Маринка порались біля лежанки, а Андрій все так же лежав на полу і похитував своїм блискучим чоботом.

— Та, брат, як не учепиться до його, а той як не крутне нею, як не заколотиться у хаті!.. Я до їх...

— Та брешеш! Отже й брешеш! — раптом перепинила Гриця Софійка, що з якимсь напруженим стурбованням слухала і зараз же, звертаючись то до Трохима, то до діда, хутко заговорила: — Зовсім не так... Бо він став уперед чіпляться до мене...

— Та я ж кажу...

— Кажеш, та не так! Він усе хотів, щоб я сама сіла коло його, а мені що? Пхи!.. Удівітельно!..

Гриць, що стояв і, кумедно застигши, дивився на Софійку, як вона говорила, на сьому слові наче прокинувся — спершу зареготався,

одкинувшись назад, потім від задоволення кинувся на неї й жартовливо почав душити її, не звертаючи уваги ні на Софійчин веселий крик, ні на увіщання Юхимові, ні навіть на поважне шарпання Кіндрата, що ще ширше усміхався.

— Тю, скажений! — засапавшись, вирвалась, нарешті, Софійка. Кров ударила їй в лице, ніздрі маленького носа ходили ходором, груди хвилювались під синьою з червоними їудзиками кохтиною; вся вона — невеличка, повна — пашіла здоров'ям і життям.

— Та говоріть же хтось! — нетерпляче крикнула від печі Килина. — Почали та й...

— Та коли ж цей... дурмануватий... Ну, та й той... Ну й почав він чіпляться до мене...

— Хто? — зачулося з полу від розбурханої парочки, що знов укрилась свитами й тільки визирала притуленими одна до одної головами.

— "Хто"! — хутко озирнувшись до них і знов повертаючись до всіх, скрикнула Софійка. — Та той же... Цибатий! Задається так, прямо хоч куди. Я, мовляв...

— Іван чи Хведір?..

— Та вже ж Хведір!.. Іван, той нічого... Той плохий собі. А той несеться, як жидівський гиндик... Пфа! Я, мовляв, багач, а ви що? Голодрабці!..

— Так і казав? — встромивши на мент в Софію свої дві голки-очі, бовкнув Трохим, знов нахиляючи своє мідяне, подзюбане лице до столу.

— Атож! "Я, — каже, — хазяїн!" — весело скрикнув Гриць.

— "А ви гольтіпаки, голодрабці! — підхопила Софія. — Чого, — каже, — сюди ходите? Забирайтесь на свою економію!.."

— А ви ж їм що... кісткою в горлі стали? — прогунявив Юхим, знов виймаючи люльку з своїх латаних і перелатаних "бруків", як він називав свої штани з того часу, як сам пан власноручно виніс і віддав йому їх у вічну власність.

— А я знаю? Каже: "У вас є свої дівчата", а сам до нас чіпляється... Тільки ми прийшли, він став лізти до мене... А мені що? Удівительно! Мені що багач, що голодрабець — все одно. Правда? Пхи! Гулять все одно з ким!..

— Та чого ж ви завелися? — роблено позіхаючи, спитав Андрій, сідаючи на полу і пацаючи ногами. — Того, що він багач?

— Ба ні! А того, що він — дурень!

— Тобто хазяйський син та дурень? — муркнув Трохим, дивлячись у стіл і єхидно всміхаючись.

— Го-го-го! — зареготався Гриць.

— Ану, ще на копійку, — зневажливо й холодно всміхаючись, промовив Андрій.

— Тю! Трясця б вам у живіт! — скипіла Килина, нервово встаючи й кидаючи злісно картоплю в макітру. — Ніколи не дадуть договорити! Прямо чорти, і більше нічого!

— Гу-гу-гу! — ще голосніше загув Гриць і навіть з великої втіхи насів на Кіндрата, що добродушно всміхався собі, й почав душити його.

— Грицько! Покинь! — бовкнув Трохим, — Дай хай говорить...

Гриць зараз же покинув і, навіть обнявши Кіндрата, сів лагідно разом з ним на лаву й промовив до Софійки:

— Ну, говори, удівительна. А то я буду говорити.

— Та сиди краще там! — почулось з полу. — Говори, Софійко!

— Та що говорить? Я йому втерла носа, щоб не задавався, а він... почав битись.

— Е?

— Ій-богу. Як дала йому одкоша, так він зараз же почав щось одному, другому "ши-ши-ши" на ухо. А ті, звісно, кому гроші його милі, почали зачіпати нас... А я на злість... Начхать на самого Хведора й на його гроші. Узяла та й обняла Хомченкового Сидірка. А він, наче скажена собака вкусила його, як схопиться... "Забирайтесь, — каже, — голодрабці!" А я йому: "Хоч голодрабці, та не грабили нікого; а хазяйські сини — й не голодрабці, так граблять до голого тіла". Він до мене... А мені що? Пхи! Начхать я хотіла! Узяла та й пхнула на всю руку... А він тоді і вдарив. Ну, наші хотіли вступиться, та не дали...

— Насилу, брат, втекли! — скрикнув Гриць. — Прямо... як чорти лізуть...

— А вдарив катюга дуже, — весело додала Софійка, сміючись, — аж досі болить!

— Хм... Воно раз у раз болить, як б'ють, — іронічно вставив Юхим, набираючи люлькою тютюн із долоні.

— Та-а-к... — потягуючись, встав Андрій з полу і, позіхаючи, підійшов до столу.

— А може, не так? — з веселим задором кинула йому Софійка.

— Не чіпай його, він теж хазяйський син! — муркнув Трохим.

— То що? — здержуючись, зневажливо спитав Андрій. На молодому, вкритому ще ніжним пухом лиці його почав розливатись з-за шиї рум'янець.

— То нічого, — всміхнувся Трохим.

— Битиме? — крутнулась до Андрія Софійка.

— А то пожаліє, думаєш? — зареготався Гриць. — Ого! Хазяйські сини, брат, голодрабців не люблять...

— А ти таки справедливий голодрабець! — зачувся з полу жіночий голос.

— О! Хазяйська дочка обізвалась!

— Хто? Санька — хазяйська дочка? — підняв брови Кіндрат.

— А чим би вона не хазяйська дочка? — встаючи, промовив Юхим. — Півтори кози на припоні, у запічку квочка на трьох бовтунах, сама взута, аж п'ятами світить... Ще тобі не хазяйка?

— Ой діду, хто б казав ще! — крикнула Санька. — Бодай вже з такими хазяїнами, як і ви!

— От так! — усміхнувся дід. — А хіба ж я не хазяїн? Хе-хе-хе! За пазухою такого худоби, що й пана Гаврильчука переможу!..

— Ой господи! — зітхнула Килина. — Як вже мені в печінках сидить ваша лайка, так і ну його к чорту!

— Нічого, дівко! — присідаючи знов до грубки, заспокоїв її Юхим. — Полаємось та й поб'ємось.

— А вас би першого!

— Мене?

— Та вже не мене.

— Ні! Мені ось що дивно, — озираючи всіх гострим, насмішкуватим поглядом, промовив Трохим. — Чого се так — хазяйські сини та по наймах тиняються? У голодрабців хліб одбивають...

— Тобто, синку: навздогад буряків, щоб дали капусти? — озирнувся, сидячи, Юхим. — Чи не голодрабці й ми собі, благослови нас господи? Хе-хе-хе!..

— Та вже до вас не пішов би позичать, — кинув Андрій.

— У самого багато?

— А багато!

— Диви, — хитнув головою Трохим.

— Може б, і нам ще позичив?

— На вічне оддання?

— Так ти ж — хазяїн!

Андрій повернувся, щоб щось сказати йому, але махнув тільки рукою й підійшов до полу, де порпалась Софійка. Дехто засміявся.

— Ні, він нас і так почастує, — весело, насмішкувато промовила Софійка, складаючи свою кинуту свиту. — Правда, Андрію?

Андрій нічого не промовив. Рум'янець все більше розливався йому по лиці і вже виразно смужкою доходив до носа і червонив лоба. Тонкі, золотисті брови його все більше хмурились, а верхня, задерта трохи вгору губа почала здригатись. Чисте, молоде, хлопчаче ще обличчя його з ямкою на підборідді і з золотими кінчиками кучерявого ясно-русого чуба було напружене й збентежене.

— Почастуєш? А? — засміялась Софійка.

— Од Хведора мало дістала, дак ще й від Андрія хочеш? — байдуже промовила Килина від лежанки.

Андрій хутко, пильно подивився на неї, потім звернувся до Софійки й промовив:

— А хочеш, дам зараз на горілку?

— Хочу!

— Та бреше! Не дасть! Задається! — зареготався Гриць.

— Брешу?? Так от же... На!.. — палко, гордо крикнув Андрій і, рішуче кинувшись до кишені, витяг гаманець, поколупав у йому і, витягши

декільки монет, подав їх Грицеві. Той здивовано подивився на його, але гроші взяв і зараз же почав рахувати.

— А багато? — зазираючи через плече йому, спитав, підійшовши, Юхим.

— 55 копійок.

— 55? Хм... Що ж за їх можна вистругати? — замислився дід. — Тільки, значить, понюхати та облизатися?

Андрій знов мовчки розстібнув гаманця і став колупати в йому, але вже не з тим поспіхом і запалом, що раніше.

— Скільки там? — похмуро кинув він до Гриця.

— Ха-ха-ха! — зареготався Трохим. — Ховайте скоріше ті, що дав, бо одбере.

Андрій спалахнув і зненависне подивився в той бік, де сидів Трохим.

— Та плюнь на його! — миролюбиво взяв Андрія за лікоть Юхим. — Він тільки так собі... дражниться... з тебе... От сядьмо собі тут... О!.. Ти хочеш нас частувати?

Хм... Нас... один, два, три, чотири... Одинадцять чи дванадцять чоловіка... півкварти на всіх? Чи по чарці хоч буде? Стій, стій... хіба я кажу, щоб ми всі понапивались, як свинюки? От тобі й маєш. Чарку, другу... от і харашо! Да-а... А коли нема й по чарці, то чи стоїть гроші кидать по-дурному? Так уже карбованця кинь їм межі зуби та й ще прикажи до сього: "Нате, мовляв, та знайте мою ласку!.." О... Оце я розумію. А як, виходить, що тільки, значить, подразнити, дак і заходу жаль.

Дід Юхим пильно скося подивився на Андрія, що знов, хапаючись, колупав у гаманці. Винявши звідти ще скількись монет, він гордо подав їх Грицеві й додав:

— На всі.

Гриць подивився на Андрія, на Юхима і знов на Андрія, що держав гроші. Потім, все-таки не зовсім довіряючи, взяв монети і, здвигнувши плечима, озирнувся до Софійки й Кіндрата, що пильнували всього того.

— Не вірять! — моргнувши Андрієві на Гриця, усміхнувся Юхим.

— Та цілого, брат, карбованця дав! — крикнув Гриць, перелічивши гроші. Потім, махнувши у себе над головою кулаком, крутнувся, кинувся до полу й почав хутко одягатись.

— От тобі й хазяйський син! — гукнув він до Трохима з таким виглядом, який ніби говорив: "Я ж тобі казав, який се чоловік!"

Але Трохим тільки міцніше стулив зуби, через що усмішка здавалась тонкою, як кінчик добре виклепаної коси. Гриць одягся і, на ходу підперізуючись, весело побіг з хати.

II

В кухні затихла, потім знов зачалась балачка, але Трохим вже не мішався: він мовчки сидів і постукував пальцями по столі. Зате Андрій якось занадто вже розвеселився: балакав, жартував, ганявся за Софійкою і дзвінко, як хлопчик, реготався на всю хату. А рум'янець ще більше червонив йому щоки і наче визирав з живих очей, які стали ще живіші і блискучіші. Він навіть почав вчити Тікая стояти на задніх лапах, але зараз же покинув і знов завів цілий гармидер з Софійкою.

Солома в грубці, спалахнула веселим полум'ям, з казана здіймалася все густіше пара і, лоскочучи роздратований апетит, розходилася по хаті і змішувалася з димом в якийсь особливий, гострий дух. Навіть Тікай не витримав його сили і став пильно дивитись до Килини, замість хвоста ласкаво покручуючи всім задом. Але Килина навіть не помічала його. Вона задумливо, дивлячись кудись за мисник своїми великими, спокійними, як у вола, очима, мішала у казані і, здавалось, нічого не бачила, навіть Андрія, який чогось все спинявся біля неї і навіть ненароком торкався її поважної дужої постаті. Вона тільки злегка одхилялась і все дивилась за мисник. А Тікай все не зводив з неї очей і крутив задом.

— Пішов!.. Ти!.. — тихо проганяла його Маринка, махаючи жмутом соломи. Але він нашвидку озирався на неї, ступав убік декільки ступнів і знов уважно дивився вгору до Килини, мов від сеї його пильності залежала вся справа з вечерею.

— Та палицею його! — порадив Кіндрат Маринці, але та несміло глянула на його і, знов махнувши на Тікаю соломою, повернулась до грубки. Трохим, мов виведений з задуми, подивився на них і, довше зупинившись на Тікаєві, раптом усміхнувся і встав з-за столу. Повернувшись спиною до лежанки, він одломив шматок хліба від окрайця, що лежав на столі, і, сховавши в кишеню, підійшов до грубки. Сівши до вогню і піднявши соломку, він прутиком знайшов велику жарину і підкотив її до самого краю грубки. Потім з тою ж мовчазною усмішкою поманив до себе Тікаю і, одломивши декільки невеличких шматочків хліба, почав кидати їх тому в рот. Тікай покинув платонічне поглядання вгору і залюбки повернувся до Трохима; з голосним плямканням роззявляючи рота до шматочків хліба, зручно хапаючи і в один мент ковтаючи їх, він привітно виляв задом і пильнував кожного Трохимового руху.

Софійка і Андрій покинули видирати одне в одного червоний пояс і разом з усіма стали дивитись на Трохима, який непомітно накрив жарину одним шматочком хліба, другим підняв її і, хутко заліпивши її

обома шматочками, кинув Тікаєві. Той аж зубами плямкнув, роззявляючи рота і хапаючи доволі великий шматок. Крутнувши вдяжливо задом, він смаковите заплющив одно око і з тріском розкусив хліб, але зараз же голосно завищав, викинув його з рота і з жалібним, болісним скавучанням забігав по хаті.

— Ха-ха-ха! — зареготались з полу.

— Хе-хе-хе! — гуняво засміявся Юхим, з задоволенням слідкуючи за Тікаєм.

А Трохим стояв з прутиком у руці і, не міняючи своєї усмішки, все так же мовчки дивився на пса, що, побігавши, забився під лавку і почав голосно скавучати.

— А тобі собака хату зайняла? — гнівно звернулась Килина до Трохима. — Тебе б вогнем погодувати!

— А думаєш, не годували? — не дивлячись на неї і все-таки однаково всміхаючись, бовкнув він і рушив до столу.

— "Годува-а-ли"! — перекривила його Килина.

— Та ще й як! — раптом озираючись, зиркнув він до неї очима і з такою невимовною злістю зареготався, блиснувши рядом білих зубів, що Килина тільки задивилась на його, поширивши очі.

— Хе-хе-хе! — піддержав його дід Юхим, слідкуючи за Софійкою, яка нахилилась до Тікає і, ніжно милуючи його, силкувалась утішити його ласкавим голосом.

— Поцілуй його, а він тебе, то будете родичі... — насмішкливо порадив Трохим.

— Ух, ти! — встала і гнівно змряла його з ніг до голови Софійка. — Чистий вовк!

Довгі сині очі її з довгими білявими віями горіли обуренням і гнівом, а веселі, трохи товсті губи аж побіліли з роздратовання.

— Якби могла, я б тобі показала, — додала вона, нервово одходячи до полу.

— Е, якби ж то! — хитнув ніби сумно головою дід Юхим. — Якби то можна було подужати дужчого за нас! А то горе, що тільки слабшого!..

— А ви теж! Піддражнюють! — кинула до його Софійка, сідаючи біля Андрія, який знову ліг на піл і ні словом не обізвався на сцену з Тікаєм.

Дід Юхим хотів щось одмовити, але в цю хвилину у сінях зачулось якесь шарудіння, наче хто мацав руками по стіні, потім одчинились двері й до хати вступив прикажчик Халабуда. Не здіймаючи своєї "каракульної" шапки, поважно заклавши ліву руку в кишеню свого зимового теплого піджака, що зверху був покритий чорною шкірою, а правою чистячи своїм звичаєм ніздрі і погладжуючи чорні, кучеряві вуса і коротеньку круглу бороду, він наче вплив у хату. Вузькі, довгі очі його дивились м'яко, добродушно, а все обличчя його з широким носом, з великим ротом, з низеньким лобом, обличчя, яке, здавалось, хтось, узявши за одстовбурчені вуха, дуже розтяг та так і зоставив, виявляло якусь хитру тихість. Ступивши декільки кроків, він зупинився, понюхав повітря і, хитнувши головою, добродушно сказав:

— Ну, та й воздух же!.. Без сомненія, настоящая фіялка... Х-хе!

— Яка хата, такий і воздух, — спокійно сказала Килина. Не дивлячись на його тихість, як тільки він ступив у хату, всі зразу замовкли і ніби напружились. Трохим насупився, дід Юхим зробився поважніший, Кіндрат стулив губи й одійшов до полу, навіть Софійка втихла й заспокоїлась. На

Килинину відповідь Халабуда тільки мовчки подивився на неї своїми очима, що визирали з-під густих, кучерявих брів, як з-під стріх, і почав гладити вуса й чистити кінчик носа. Потім заклав руки назад, нахилив голову, подивився на калоші і, знов підвівши голову, звернувся до хлопців, м'яко вимовляючи:

— Завтра ж... хлопці... той... не забувайте: весь той гній, що перед стайнею, нада вивезти аж геть за Косу Межу.

— Увесь? — бовкнув, не дивлячись на Халабуду, Трохим.

— Іслі мало буде, знайдем ще... Затруднення не будеть...

— Мало? — скрикнув Гриць. — Та там дай боже за два дні перетаскати!

— Ну-ну, повідім, повідім... Ну, а той... як його... м-м...

Він наче забув і, знов нахиливши голову, став пригадувати:

— Ага! Килино! Ганна, кажись, одходить скоро. Мєс-то ослобоняється. Може б, стала?

— Це прачкою на "білу" кухню? — спитала Килина. Андрій гостро глянув на Халабуду, потім на Килину і прудко перебіг по всіх очима. — помітно було, як по цих Халабудиних словах всі якось надто пильно стали прислухатись і дивитись на Килину.

— Да, прачкою... — байдуже водячи очима по стінах, потвердив Халабуда, не дивлячись на Килину і наче мало цікавлячись її відповіддю.

Килина ж нічого не одмовила, а замість того підійшла до мисника й почала виймати миски, ложки й готувати до вечері.

— Ну, що ж ти? — пильно роздивляючись на сволоки в стелі, спитав він.

— Не хочу! — твердо й рішуче промовила Килина, поважно проходячи повз його з мисками в руках і спокійно дивлячись йому в лице, яке зосталось таким же байдужим і тихим, тільки очі пильно подивились на неї та губи якось втягнулись у рот.

— Як знаєш... — м'яко сказав він і, погладивши вуса, повернувся й, не поспішаючи, вийшов із хати. За ним прожогом вискочив і Тікай, який давно вже ждав цього, крутячись біля дверей. — знов Андрій помітив, що не він один з напруженням ждав її відповіді, але й усі, навіть Трохим, який аж подержав на ній свій занепокоєний, похмурий погляд.

Але не встигла ще Софійка вихопитись на середину хати і, хутко повертаючись до всіх, вилаяти добре Халабуду, як у вікно біля мисника щось раптом застукало і стихло. Всі замовкли.

— Килино! — зачувся знадвору Халабудин голос! Я забил тебе ще сказати щось. Вийди сюди на минуту... Скарей!

— Ще "скарей", — прошепотіла, надувши губи, Софійка. — Удівітально! Знаємо, що ти забув... Не ходи, Килино! — звернулась вона до Килини, але та, загадково якось усміхаючись, нічого не відповідаючи, спокійно стягла з жердки свиту, накинула її собі на голову і вийшла з хати.

— Та-а-к... — прогунявив Юхим, спльовуючи вбік і перекладаючи люльку з одного кутка рота в другий. — Хоч так, бабо, сядь, хоч так, а все-таки сядь... Чи на "чорній", чи на "білій" кухні будеш, а моїх, мовляв, рук не минеш... Хе-хе-хе... Да-а...

Дід Юхим похитав головою і скося подивився на Андрія. Той з занадто байдужим виглядом, підвівши голову, ходив від лежанки до

столу, заклавши руки в кишені піджака і тихо посвистуючи. Тільки на щоках йому грав виразний рум'янець.

— А як думаєте, діду, — кривлячи губи в усмішку, спитав Трохим. — Хто кого обманить: чи вона Халабуду, чи Халабуда її?

Андрій блиснув на його очима й ще дужче почервонів.

— Хто кого? — роздумливо перепитав Юхим. — Як тобі сказати? Вона дівка... одно слово... молодець... О!.. Він тоже... не жменею кашу їсть... Тихенький собі, а спідтишка мішки рве... О... А хто обманить, то вже не звесно... Да-а... А Андрій зівка дає, то тоже правда! — вмить додав він і подивився на Андрія, що по цій мові, подивившись на діда, зупинився, почервонів, криво-ніяково всміхнувся і, не знаючи певне, що сказати, одійшов і сів на піл.

— їй-богу, зівка дає... — повторив Юхим. — З дівкою так не можна... Дівка... Що дівка?.. Одно слово — жєнщина, і більше нічого... Просто баба. А баба, як не крути, все до свого кутка моститься... А Килина аж дрижить, щоб хазяйкою стати... Ге! Це дівка не дурна, е-е, не дурна-а... її обманить — не з гори побігти...

Дід Юхим з задоволенням досмоктав люльку і, цюркнувши, плюнув крізь зуби.

— Килина не така... не дасть себе обманити... — якось тихо промовилд Софійка, задумливо дивлячись кудись через світло лампочки, широко розплющивши сині очі. Усмішка її щезла з повних губ, рум'янець кудись пропав, вся вона притихла, якось зігнулась, прив'яла. Стало тихо. Було чути, як лопотів дощ по шибках, як клетотів кандьор у казані, але знадвору не доходило ніякого гомону. Маринка почистила всю картоплю і прибирала на лаві, згортаючи лушпайки в цебер; на полу ледве чулось шепотіння; гудів вітер.

— Так, так... — зітхнув Юхим. — Всякому своє... Той за шматок хліба б'ється, той за хату, бо хліб уже є, а той уже за гарною дівчиною, бо й хата є; а той ще чого...

У сінях зачулась голосна балачка, сміх, тупотня ніг.

— О! Здається, вже й Гриць вернувся! — промовив Кіндрат. — Скоро!

— Е!.. Він по горілку, як на крилах! — усміхнувся Юхим, дивлячись на двері, в яких справді з'явився Гриць. — До сього його мама родила...

— Що! — зараз же закричав той, вступаючи в хату. — Ще не ковтнули язиків?.. Софійко! Сип вечерю, будем гулять!

— по сьому він якось велично вийняв з-за пазухи дві пляшки монопольки і, люб'язно обтерши їх свиткою, поставив на стіл. Поставивши, весело озирнувся і подивився навкруги. Але всі якось мало звернули уваги на горілку. Дід Юхим тільки трохи подержав на ній свій погляд і зараз же перевів очі на Килину, що з тою ж таємничою усмішкою роздягалась біля жердки. Трохим теж зиркнув і знов похнюпився. Софійка сиділа задумлива; Андрій, червоний, знов ходив по хаті.

— Що таке? — здивовано підняв брови Гриць. — Побились, чи що?

Ніхто нічого не одмовив йому.

— За прачку на "білу" кухню кличе, — промовила Килина, підходячи до столу й усміхаючись. — По сім рублів у місяць на їхній одежі...

— По сім? — скрикнула Санька і, схопившись із полу, зстрибнула додолу. Кохтина на грудях у неї була розстібнута, і видко було смугляве тіло; чорне волосся розкудовчилось і пасмами спадало на смугляве лице з дуже загостреним підборіддям, з загостреним носом, з загостреними

губами і гострими карими очима. Хутко підбігши до Килини, вона напівздивовано, напівзасдрісно сплеснула руками й озирнулась на всіх.

— Застібнись! — коротко кинула їй Софійка, показуючи головою на груди.

Санька трохи змішалась і почала застібатись.

— Ну, а ти ж що? — застібаючись, глянула вона на Килину, яка з тим же таки виглядом спокійно змītала рукою крихти хліба зі столу...

— Нічого...

— Як "нічого"?

— Так...

— Вона ще поторгується! — бовкнув Трохим, дивлячись на свої пальці, що тарабанили по столі.

Андрій раптом зупинився, озирнувся до Трохима і хотів щось сказати, але знов шарпнувся всім тілом і заходив по хаті.

Килина ж нічого не сказала, наче не чула, і одійшла до мисника.

— Та скажіть же, що тут таке? — запитав Гриць. — Хто сім рублів? За віщо?

— Хм... За віщо? — усміхнувся Юхим. — За роботу!

— Та за яку? Всі засміялись.

— Йди, я тобі скажу, — зачулось із полу.

— Он тобі Петрик скаже, він знає... — хитнув головою Юхим і глянув на Саньку, яка занадто пильно почала обтрусювати поділ спідниці. Гриць широко розплющив очі, подивився на піл, на Саньку і вмить просіяв весь.

— А-а? Гу-у-гу-гу! — зареготався він. — Та бре?

— От тобі й "бре"!

— Халабуда?

— Атож!

— Го-о-го-го-го!..

Всім спершу якось ніяково, а потім дуже весело стало. Почались доволі скромні жарти, приказки, вигадки. Стягли з полу Петрика, збудили на печі Савку, навіть хотіли чіпать дядька Панаса, та Юхим не дав. Поки Санька й Килина, пораючись біля лежанки, готували вечерю, Петрик став серед хати і, химерно вип'явши вперед живіт і погладжуючи кінчик носа, почав "приставлять" Халабуду. Сам невеличкий, чорненький, з кирпатим куцим носом і товстими, як у орапа, губами, він досить правдиво передражнявав приказчика й до того іноді живо удавав його голос і вирази, що навіть Маринка не здержувалась, забувала свій страх і вибухала голосним дитячим сміхом. Правда, вона зараз же змовкала й несміло дивилась на Килину, але та, здавалось, мало що чула й бачила. Напружено щось думаючи, але поважно, не хапаючись, з м'якими рухами, вона ходила біля казана і тільки іноді позирала до столу своїми великими розумними сірими очима. Навіть Савка, той Савка, що раз у раз ходив з таким виглядом, ніби його тільки що збудили, круглопикий, з засмаженими бронзовими щоками, байдужий до всього, крім їжі та сну, навіть Савка, слухаючи Петрика, широко розпинав рота в усмішку й мимоволі вибухав іноді голосним уривком "ги-и!". А Андрієві наче веселіше за всіх було. Рум'янець виразно червонив йому щоки й наче цвів під золотистим пухом; молоде обличчя з ямкою на підборідді й трохи

піднятою верхньою губою раз по раз дрижало від нервового голосного сміху; рухи були швидкі, напружені. Дід Юхим пихкав люлькою, чвиркав крізь зуби й весело бігав по хаті живими очима; Кіндрат застиг у добродушному посміху; тільки Трохим сидів мовчки, похмуро позираючи іноді до печі гострим, понурим поглядом.

— Та сипте руками там! — вмить повернувся Петрик до Килини й Саньки. — А то Гриць так пече очима пляшки, що й горілку випече!

Потім знов, не слухаючи відповіді, повернувся до столу, заклав руки назад і, дивлячись на ноги, промовив:

— М-м... Грицько Товстогуб... Там ослобоняється місце громадського свинопаса... Желаєш?

Грицько Товстогуб аж покотився від задоволення і вже хотів насісти всім своїм тілом на Петрика, коли в сей мент од печі рушила Санька з мискою кандьору в обох руках, і Гриць мусив поступитись.

— Со страхом при-и-ступі-іть! — проспівав Петрик, слідкуючи за тихою, обережною ходою Саньки; потім, щось згадавши, кинувся до столу, схопив пляшки, поставив їх собі на голову і почав поважно ходити по хаті.

— Ги! — вирвалось у Савки, якому взагалі не в натурі було спокійно дивитись на їжу, а тут ще й горілка.

— Ану! Здурів! — обурилась Санька. — Найшов забавку!

— Дай сюди! — кинувся на його Гриць і, однявши пляшки, одну сховав у кишеню, а другу почав бити дном об долоню. За третім разом затичка вискочила.

— Ну, будіть дядька Панаса, — промовила Килина, ставляючи другу миску на стіл і розкладаючи перед кожним ложки.

Дядько Панас підвівся, почухавсь і почав злазити з полу.

— Виспались, дядьку? — спиталась Софія.

— Е! — махнув рукою Панас, ніби хотів сказати:

"Який там уже сон", але зараз же схопився за груди і хрипко, надовго закашлявся. Всі якось трохи притихли, слухаючи його кашель, який не хутко скінчився. Утершись і оддихавши, Панас підійшов до столу і сів поруч Юхима, який посунувся трохи по лаві. Рідке, якесь сіре волосся звисало йому на жовте худе обличчя з випнутими щелепами, з рідкою цапиною борідкою;

очі між густих зморщок, з червоними жилками на баньках, дивились мутно, в'яло; з болісно зложеного рота виходило хрипке дихання.

— Та хіба за такими мерзавцями заснеш... — з серйозним виглядом промовив Петрик. — Як на жидівським весіллі всьо рамно!..

— Ух, ти, хороший! — кинула до його Санька, ласкаво дивлячись на його своїми гострими очима, які в ті хвилини, коли вона говорила з ним, ставали ніби м'якші. — вся вона тоді ставала навіть краща: здавалось, гостре підборіддя закруглялось, тонкі губи ставали повніші, ніс притуплявся, смугляві щоки червонились кров'ю, а в голосі щезала та жорстокість, сухість, з якими вона говорила до всіх, і з'являлась якась тепла м'якість.

— Благослови, о-о-тче-е! — раптом загудів Гриць, піднімаючи пляшку й наливаючи в зеленувату опецькувату чарку горілки, і сам перший весело засміявся.

— Благословля-я-ю тебе струпом на всю го-о-оло-ву-у! — козячим голосом одмовив йому Петрик, допомагаючи Кіндратові присунути довгу лаву до столу.

— От чорти! — засміялась Санька за всіма. Першу чарку піднесли дідові Юхимові. Він узяв її, подивився на всіх, хитнув головою і тихо перехилив у рот. Заплющившись, ковтнув, смаковито, з задоволенням крекнув і почав їсти кандьор. Другу піднесли Панасові. Він також мовчки взяв, байдуже випив і, поставивши чарку на стіл, теж узявся за ложку. Килина спершу одмовилась, але зараз же, усміхнувшись, попросила і зважливо випила. Санька "запишалась" і почала теж одмовлятись, але, як її попрохали, несміло взяла і, кривлячись, почала "пригублювати", щоразу вертаючи недопиту чарку. Але її припрохували, і вона ще "пригублювала". Так, "пригублюючи", й випила всю. Навпаки, Софійка весело хитнула головою, крикнула всім "на здоров'я" і одразу хильнула всю чарку, хильнула й навіть не скривилась. Не проминули й Маринки, яка сиділа між Санькою та Софійкою, і сказали їй випити. Вона покірливо взяла чарку, несміло усміхнулась і разом потягнула в себе всю чарку. Ковтнувши, дуже скривилась, закашлялась і соромливо глянула на всіх очима, в яких аж сльози виступили. Щодо хлопців, то певно, що вони не одмовлялись. Але, коли дійшла черга до Трохима, він тільки скоса глянув на чарку й холодно муркнув:

— Не хочу!

— Не хочеш? — скрикнув здивовано Гриць, держачи чарку; а Савка аж зупинив на півдорозі до рота ложку з кандьором і широко витріщив очі на Трохима.

— А не хоче, то й не треба!.. Нам більше буде! — сухо промовив Андрій.

— Давай! — вмить простяг руку за чаркою Трохим і, всміхаючись своєю чудною усмішкою, додав: — Я й забув, що Андрій заручини

справляє... Дай, боже, щастя молодим! — і аж зубами клацнув об чарку, випиваючи горілку.

Андрій почервонів, дехто всміхнувся, декому ніяково стало, а Килина мовчки подивилась на Трохима і, знов потягшись ложкою до миски, сказала всміхаючись:

— Правда, що вовк!

Затихли; тільки чути було плямкання, стук ложок об миски, іноді голосне сякання та тяжке сопіння Савки, який з напруженою увагою й обережністю носив ложку від миски до рота, піддержуючи її шматком хліба.

— Ану! — хитнув Юхим Грицеві головою, підморгуючи до пляшки.

Знов заходила пляшка по руках, знов Санька почала "пригублювати", знов Петрик, схиливши по-баб'ячи голову на руку, почав жалібним голосом приговорювати до чарки, знов Килина одважно простягла руку за горілкою і з придушеною огидливістю випила її. — знов Маринка покірливо ковтнула, але вже не закашлялась, тільки на всьому її худенькому личку виступив рум'янець та очі зробились сміливіші й веселіші. Але розмова все зривалась: почне хто-небудь, другий додасть — і знов замовкнуть. Почали по третій. Але Килина вже не змогла більше й одмовилась. Санька ще більше "запишалась", але "пригубила" й третю. А Маринці знов сказали випити, і хоча дехто вступився за неї, але Гриць з веселим сміхом, з допомогою Трохима таки досягав свого, й Маринка випила. Почали й другу "півкварту".

— Да-а... — протягнув задоволене дід Юхим, витираючи долонею вуса, — от і не думаючи випили. Люди полаялись, а ми поживились. От тако воно й повсігда. Здається, погано лаяться, а з лайки і добре вийшло. От і припорція! Да-а... Так воно на світі вже з давніх-давен

ведеться: що одному погано, то другому добре. Ну, ще по одній, та й спочинемо.

За кожною чаркою Трохим насмішкувато дивився на Андрія й неодмінно щось приговорював. Кров ударила йому в лице, й воно стало ще червоніше, наче добре вишарований об цеглу п'ятак. Чорні маленькі очі його заблищали гострим вогнем, усмішка ставала все тоншою, уїдливішою.

— Пиймо хазяйську горілку! — промовив він, простягаючи руку за чаркою. — Вони з нас пили!

Андрій глянув на його.

— А я з тебе пив? — тихо спитав він.

— Ти? Ну, тобі б то я ще й не піддався б!..

— Так чого ж ти чіпляєшся до мене? Чого ти хочеш од мене?

— Нічого я од тебе не хочу.

— Ні, слухай, Трохиме, — спираючи ложку на край миски, заговорив раптом дрижачим, але щирим, миролюбивим голосом Андрій. — Я вже давно збираюсь тобі сказати. Та й усім. Що я вам зробив?.. Що я тобі?.. Чим я тобі?.. Подожди, дай я скажу. Ти раз у раз чіпляєшся до мене. Чи я тобі поперек дороги став?.. Чи зло яке зробив кому?.. Усі... наче я якийсь... чужий. А я б хотів... Ех!

Він махнув рукою й одвернув трохи голову вбік. Очі йому від горілки й від зворушення блищали, верхня губа нервово здригалась, підборіддя з ямкою й золотистим блискучим пухом почало тремтіти.

— Ану, заплач! — метнувши в його поглядом і усміхаючись, кинув Трохим.

— Ну, й заплачу, то що?.. Я до вас, як до братів. Зо всіма хотів би жити... Трохим каже "хліб одбиває". А кому я одбив? Га?

— Та що там?.. Та плюнь! Ех! — промовив Грицько також зворушено.
— Що було... то... Ет, що там! Ніхто тобі нічого, як і зо всіма...

Але в сей мент Гриців погляд упав на Петрика, який, смішно витягнувши губи вниз і кліпаючи очима, уявляв, що збирається заплакати. — Гриць весело зареготався.

Килина мовчки сиділа й дивилась на кульку з хліба, качаючи її пальцем по столі. Довгі темні вії закрили їй очі й кидали невеличку тінь на чисті ніжні щоки, на яких якраз посередині червоніли два невеличкі, завбільшки в дві копійки, рум'янці. Софія задумливо носила ложку од миски до рота і, не кліпаючи, дивилась напроти кудись через голову Юхимові, що також мовчав і тільки хутко бігав по всіх очима. Тільки Маринка, дядько Панас та Савка, здавалось, мало вважали на балачку, а більше на кандьор.

— А чим я винен, що в мого батька є, а в твого нема? — скрикнув Андрій.

— Та хто тебе винить? — злісно глянув на його Трохим. — — то й чорт тебе бери!..

— Та ти спитай ще, чи є ще в Трохима батько! — усміхнувся дід Юхим.

— Ну, в сього визнаєш, — сказала Санька, — Як чорт той... скільки живе, а що воно, звідки воно — ані словом не похвалиться. Хоч питай, хоч ні...

— Хіба ти порозумнішала б, якби я тобі похвалився, що я й звідки я?
— посміхнувся Трохим, не дивлячись на Саньку.

— "Порозумні-і-шала"! — перекинула його Санька, похитавши головою. — Ох, ти, розумний!.. Тільки й зна, щоб укусить когось. Чистий халамидник!.. Не дурно не хоче про себе говорити. Десь багато доброго наробив. Голодрабець!..

Дід Юхим серйозно подивився на неї;

— Це ти... напра-а-сн-о-о, — протяжно прогунявив він. — Нічого, може, чоловік і не наробив, а ти вже... А що Андрій жаліється, дак я йому скажу одну пісню. Гуляла собі, значить, голота, а багач-дукач йшов мимо та й почав сміятись. Нібито: "Гей, за що ж, за що та бідна голота напивається?" А вони йому: "А хто з нас, братця, та буде сміятись, того будем бить!" Та й дали-таки бобу. О! Не насміхайся. Чоловік, може, горе запиває, щоб і не чути, а той ще сміється... Неприятно!

— А хіба я з тебе сміявся коли? — звернувся Андрій до Трохима, але той як скипів:

— Та чого тобі треба?! Не люблю я вас... дукачів... от і все!

— А горілку їхню любиш? Ієхидно вставила Санька. Трохим раптом заспокоївся і, усміхнувшись, кинув:

— А чого ж? З паршивої вівці хоч вовни клопоть.

— То правда! — згодився Юхим. — "То, мовляв, батюшко, вам за упокой, а це таки за здоров'є". Не все те, що ми любимо, дівко, у пригоді стає нам. Бува, що й ворог лютий миліший за батька рідного буває. Так-то, дівко! Дають — хватай, скубуть — тікай!.. А свого не впускай. От тобі й оченаш...

— Амі-і-нь! — проспівав Петрик.

— Да-а! — хитнув головою Юхим. — Всяке шукає кращого... всяке б'ється за себе. Кажуть, гріх тільки про себе думати. Брехня! Гріх не думати про себе! Поки й світу сонця, все на світі дбало й дбатиме тільки про себе!.. Бо так уже положено. А люди вигадали, що треба себе наслідок ставити. Та натура в один бік тягне, а люди в другий, та й виходить — ні богові свічка, ні чортові люлька. А якби кожний ще поміг натурі, як розумні люди роблять, то вийшло б не те. А так... поки дурнів, поти й горя. Ех! Якби-то кожний умів про себе дбати!

— А ви багато надбали? — ущипнула Санька.

— Я? Ні, не багато. Сиве волосся, лисину та 65 літ. От і все...

— Що ж так мало? Не хотіли більше, чи що?

— Ба хотів, та розуму не було. А як поскубли трохи, то й розуму набрався. Тепер би дбати, та сили нема вже. Ну, вип'ємо, чи що?

Панас та дівчата рішуче відмовились. Вони вже й так були напідпитку. Очі всім блищали, щоки зашарілись, рухи стали непевні, а Маринка до того насмілилась, що про щось узялась розпитувати Софійку. Дивилася вона жваво, сміливо, слухала якимось жадно-пильно, не спускаючи напружених, блискучих очей з оповідача.

Тільки Софійка, нервово сміючись, сама налила собі і з якимсь завзяттям перекинула горілку в рот.

— Чорт його бери! Гулять так гулять! Правда, Килинко? — озирнулась вона на ту. Червоні ясна над білими зубами ще більше червонили її; сині довгі очі горіли, щоки паліли.

— Хай говорять люди! Пхи!.. Удівительно! Гуляй, і все!

— Верно! — гукнув Гриць і так бухнув Кіндрата по спині, що той аж хитнувся вперед усім тілом.

Але інші сиділи якось невесело й задумливо. Андрій потроху стих, ослаб якось, спер голову на руку й дивився кудись мутними очима, поглядаючи іноді на Килину, що не переставала качати кульку. Трохим ще більше насупився.

— Так, та-а-к, — протягнув, зітхнувши, дід Юхим, — от і все. Тепер вставай, діду, бери свою калаталку та йди стерегти чуже добро... — Він трохи помовчав, потім, іронічно всміхнувшись, почав знов: — Жив, робив... А для чого жив, на що робив, то й сам тобі жидівський рабин не скаже. От 65 літ маю, а спитай мене: що я заробив собі? Калаталку, — він хитнув головою. — А все що дурний був. Ех, вернись мені літа мої! Ге! Наплював би я тому в вічі, хто сказав би мені, що себе забувати треба, що за свою долю битись — гріх. Я б йому сказав би!..

— Е, діду! — махнула рукою Санька. — Нічого те не допоможе. По правді роби, по правді й буде тобі. От що!..

— То по правді й очі вилізуть, — хрипло промовив Панас, байдуже, в'яло дивлячись поперед себе.

— По правді? — усміхнувся дід. — Ех, дурна ти, дівко, мало каші їла. Та знаєш ти, що таке правда? Правда — то от той самий п'ятак: подивись з одного боку — орел; переверни той самий п'ятак на другий бік — буде тобі орешка. От так і правда вся. Що на користь мені, от то й правда, а що на шкоду, то — неправда. А що шкодить одному, то другому на користь. От тобі й правда вся...

— То, виходить, як мені на користь красти, то й красти можна? — по правді буде?

— А тобто є такий чоловік, щоб не вкрав ні разу на віку? Га? Ех, ти! — святий краде. Що то таке — вкрав?.. Узяв те, чого сам не заробив. Правда, інший все своє життя краде, і добре краде, і живе добре... а другий і погано вкрав, і раз украде — й живе погано. Та то вже біс один, чи мало, чи багато. Е, дівко, дівко. Сидів я й по тюрмах за ту неправду і потом умивався за правду, а тепер бачу, що тої вашої правди ще й досі не бачив. Що, на мою думку, було правдою, то другим було неправдою; що мені неправдою — то другим правдою. А де вона одна правда, то, мабуть, і сам чорт її не бачив, бо і в його є своя правда. Правда, дівко, то все одно, як, бува, та городська бариня. Подивисься ззаду:

рівна, гарна; не ногами йде, а пливе; чепурна, пахуча — хоч молись до неї! А подивисься спереду — то так тобі зробиться, наче муху ковтнув, їй-богу! А бариня та ж таки одна...

— А то, мабуть, ті барині, що той... — трохи зам'ялась Софійка, — що... як ви колись казали. Ну, як у нас... нечесні...

— Та кажи прямо! — гукнув Гриць на всю хату. — Шлюхи, та й усе.

— Всякі, всякі. Це я так... для приміру. А там є і шлюхи, і чесні... всякі. Тільки щось чесних тих мало. На мою думку, тих чесних перевішати б усіх на одній гілляці, а пани їх у ручку цілують. От тобі й маєш правду. А шлюхи... Що шлюхи? Такі ж люди, як і ми. Живуть собі. Ге! Та ще й як, бува, живуть. Все одно вже, дума собі, не вернуть... ну, так хоч поживу ж!.. Ну, й живе! Такі люде мають собі всякі перепони, або там сором, або щось інше. А тим що?.. Одно — гуляй, та так гуляй, щоб і на старість вистарчило. Ге!.. Котра гарна та розумна... Одну я знав там... Гарна, канальська дівка... от би не гірше нашої Килини, тільки неначе менша й тонша. Так, скажу вам, не жила, а кипіла. Грішми курила, як я тютюном. У шовках вся. А таки ж з нашого брата, з простих: десь, казала, з Полтавської. Да-а! Правда, трохи, бувало, крадькома сумувала. Ну, та без суму й втіха не така солодка. Живуть!.. Хоч і трохи, та добре!..

— То теж усе правда, що ви казали?.. — підвела голову Килина й роблено байдуже позіхнула.

— А мені чого брехать? — спокійно всміхнувся Юхим. — Піди та подивись сама, коли не віриш. А хочеш, то й сама до них пострижись. Гірше не буде. А будеш жить так, як і не присниться ніколи. Хе-хе-хе!

— Мелі-іть! — якось ніяково всміхнулась Килина і, потягнувшись всім своїм дужим, гарним станом, знов нахилила голову і взялась до кульки.

— Е! Послухать діда, то зразу щасливим будеш! — сказала насмішкувато Санька. — Тільки горе, що дід самі досі тільки сторожа при окономії доскочили. А кажуть, що й по тюрмах сиділи, й по світах бували.

Дід усміхнувся.

— Да-а, і по тюрмах сидів, і по світах бував. Та дурного, дівко, і в церкві б'ють. Така вже планета дурневі. А якби я з розумом робив, то, може б, і не тинявся б оце по скарбах. — Він трохи помовчав, потім почав знов: — Да-а... розум — велике діло. Коли б я з розумом крав, то й по тюрмах не сидів би. Коли хочеш красти, то вже крадь так, щоб хоч і в тюрмі посидіти, так уже потім і пожити. Крадь у того, хто багато має, а ще краще, хто сам краде. Украв раз, та гаразд. А на те, що гріх, плюнь. То гріх для того, у кого береш, а коли він сам братиме, то вже не буде гріх...

— А бог? А правда? — скрикнула Санька.

— Ха-ха-ха! — злісно, терпко зареготався Трохим. — А тобі бог багато дав, хоч ти свята та божа?

— То, по-твойому, вже й бога немає? Трохим тільки ще злісніше зареготався.

— Ні, ти, Трохиме, не смійся, — уважно промовив Юхим. — У бога, брате, треба вірити. Бо наш брат без віри в бога — одна худоба, й більше нічого. Без бога наїті брат — не чоловік. Понімаєш? Ти хоч те візьми: що ти або я? Худоба, та й усе!.. Для чого ти живеш, для чого я... нікотрого понятія нема... Або от наша Маринка! Подивись на неї — ну, для чого вона живе?.. До чого? Навіщо? Залякане, засмоктане. Воно тобі не то що вкрасти не посміє, а й за себе постояти не може. Всяке її штовха, усяке її щипа, з роботи не вилазить, голодне, холодне, забите, чорне... Кому воно, нащо воно? Собаці, та й то краще, отже, їй-богу, краще: та хоч і виспить, і полежить, і пограється, а ця... Вона хоч ласку чию бачила?.. Без батька, без матері, байстря... живе тут собі з милості. А для чого живе воно?

Маринка, що впивалась просто в кожне слово, раптом почервоніла вся, сміливо підняла на діда свої залякані очі і промовила:

— Я тепер вже нікого не буду боятися. Я вже тепер... Я не боюсь...

Дехто здивовано, дехто з усмішкою подивились на неї, а дід Юхим похитав головою і сумно сказав:

— Дівчино, дівчино... Не так тебе били, щоб так ти зразу не забоялася. Це горілка, дівчино, не боїться, а не ти... — Маринка хотіла щось сказати, але дід Юхим повернувся до Трохима й заговорив далі: — Ну, а ти, а я, а ми всі тут? Та ж худоба, та й годі! З ранку до вечора, змалечку до сивого волосу тиняєшся по наймах, з роботи не вилазиш, та ще й радий, що з голоду не здихаєш. А разом з тим і Маринка, і ти, і я — люди... Понімаєш:

не худоба, а люди. О!.. А чого? Бо ти ще бога маєш. О! А не вір у бога, й виходить, що ти нікотрої разниці з волом або конякою не маєш. А це вже зовсім... обидно. От багатому — друге діло. Багатому панові бога не треба. Нащо панові бог? Йому й так видно, що він не коняка. Він собі знає й бачить на кожному місці, що він людина, бо живе не так, як худоба. От

того-то пани так і не дуже-то вірять у бога. А нашому брату треба вірити, треба держатись за бога, бо як одірвешся, то й буде: що ти, що віл — усе одно. А віриш — воно якось і терпиться легше. Все-таки людина, значить, і ти для чогось здався. О!.. Так, Панасе?

Сутулий, жовтий, згорблений Панас трохи підвів свою довгу голову й, ледве дивлячись своїми мутними очима, промовив:

— Коли чоловік має здоров'я, то й щастя має. А загубив здоров... — Він не скінчив і глухо закашлявся, похитуючи головою й хапаючись руками за груди. Всі сиділи мовчазні, насуплені, похмурі. Трохим усміхався злісно й жорстоко, а Маринка хутко бігала по всіх очима, наче боялась проґавити хоч одне слово. — Так подождіть же, діду! — крикнула Санька, подумавши. — Що ж ви говорите: і про себе тільки думай, і в бога треба вірити?.. А бог сказав, щоб... що так гріх думати...

Дід Юхим усміхнувся, але, нічого не одмовляючи, встав, перехрестився тричі до ікон, сів знов і, шукаючи люльки в "бруках", промовив:

— Хоч ти, дівко, й гостра на язик, а все-таки дурна. Понімаєш?

— Ба ні, не понімаю.

— То слухай же... Хіба тобі хто говорить, щоб ти кривдила другого, коли про себе думати будеш?.. А може, воно тоді ще. краще буде, як усі будуть про себе думати. А то погано, що дурний не дума, а розумний притворюється, що не дума. Та й виходить, що розумному добре, а дурневі — дуля. А хіба бог говорив, щоб одному було добре, а другому погано? Понімаєш?

— Ні, не понімаю.

— Бо дурна. Бог — одне, а гріх — друге. Хіба ти з богом говорила про гріхи?.. З людьми. А люди чого не вигадують? По-панськи — одне гріх, а по-мужицьки — друге. По-жидівськи — одне гріх, а по-нашому — друге. А чия сила, того й правда. А бог один. Понімаєш?

— Ні!

— Ну то йди к чорту!.. Що з тобою патякать! — почав насипати в люльку тютюну.

— Ні, діду! — вмить почав Трохим з якоюсь похмурою ніяковістю. — Це все... може, й так, може, й не так. Не знаю. А от як... приміром... сказати... мені знайти таку точку... свою... значить... точку...

— Точку?.. Яку точку? Трохим ніяково усміхнувся.

— Таку точку, щоб... як жити... Таку лінію...

— Та такому, як ти, одна лінія: на Сибір, та й годі! — сухо засміялась Санька.

Очі Трохимові занялись, але він зразу здержався й повернувся знову до діда.

— Ша, не займай його... — звернувся той до Саньки. — Він чоловік попечений: йому, де не торкнись, болить. Сміятись не треба. Чоловік дороги шукає. Де він її знайде, чи на Сибіру, чи в палатах, — то вже не нам знати. А коли хочеш, щоб самій добре було, то поможи йому. Бо і ти, і він — рідні собі. — ти гола, і він голий — значить, і правда одна в вас. Виходить, не сміятися, а допомогти треба, бо допоможеш йому, то все одно що собі допоможеш. Дурна ти, дівко! Якби ти попоходила нічку, другу, та кинула оком на себе, та подумала про життя своє... от і другого понімала б. А нашого брата... попеченого... понімати треба. А таких попечених багато розвелось тепер. Перше то й не чути було, щоб чоловік вік свій

тинявся від економії до економії. А тепер? І-гі-гі! Мабуть, це вже в двадцятого пана служиш тепер? — звернувся він до Трохима.

— Хай їх чорт лічить, а я вже лік загубив! — з ненавистю промовив той.

— А батьки десь померли?

— Померли.

— Та-ак. А по економіях... скрізь добре було?

— Добре!.. Ех, діду! — вмить спалахнув якимось дико Трохим і з силою вдарив кулаком по столі. — Давить мене тут... горить... — Показав він на груди. — Пече, вогнем пече! — сила є, а точки нема...

— Хм!.. — розвів руками Юхим. — Точки?.. Точку, хлопче, не знайдеш зразу. Багато треба сліз ковтнути, багато крові пропустити, щоб твердо стати на свою точку. А ти — чоловік попечений, уразливий. Сам кажеш, горить у тебе. Тобі не покажеш. Сам шукай, та шукай не поза собою... не шукай у чужих, бо в чужих і правда чужа. А коли голодрабець, то в голодрабця й правди шукай. Та думай більше про себе... може, й видумаєш. От я вже додумався; спочити б трохи, та й... — Він махнув тільки рукою. — Та я — не ти. В тебе горить, а в мене вже попіл... Мені б тепер хатинку свою. Ех, хороша то штука — своя хата, хоч здохнуть є де... ніхто вже не вижене тебе, ніхто не штовхне. Сам собі пан! Правда, Кирино?

Кирина підвела голову, глибоко-глибоко зітхнула і знов нахилилась.

— А мені, знаєте, діду, все одно, — заговорив, червоніючи й широко-широко всміхаючись, Кіндрат. Коли він починав говорити, то раз у раз спочатку трохи червонів. — Чи є хата, чи нема — аби добре було... Може, то через те, що я вже забув, що то — своє хазяйство?.. — Він ще ширше

всміхнувся і допитливо подивився навкруги. — Забув уже... Знаю, що як своє хазяйство, то мороки багато; робиш не менше, як і по економіях, а клопоту... аж по вуха... А нема нічого, то й клопоту нема... Аби харч добрий та роботи менше... та платили добре... То й жити якось можна... А що ж робитимеш!

— А як заслабнеш та виженуть тебе? Де здихать будеш без хати? Під тином? — хрипло, похмуро спитав Панас.

— Е! Що там! — раптом скрикнула Софійка, схопившись з місця. — Виженуть — виженуть! Чорт їх бери! Гуляй, та й годі!.. Нащо нам хата! Ось ми з Грицем та Кіндратом підемо в Басарабію або в Таврію на заробітки. Там, кажуть, музики грають, хлопці, дівчата... Гуляй, та й усе... Давайте, діду, я вам наллю!

— Ні! — зважливо крутнув головою Юхим. — Я вже не буду. Гряниця. У мене вже така гряниця: як не дойду, то ще держатимусь, а перейду, так уже прощай: питиму, поки й сорочки не збудуся... А тепер ще холодно... Як вижене Халабуда, то й до Адеса не доберусь... Хай молодші п'ють...

— Кіндрате, пий! — подала чарку Софія. Кіндрат мовчки взяв чарку, випив, утерся і, сплюнувши, почав закусювати хлібом.

— А тепер я! — знов наливаючи, скрикнула Софійка, обводячи всіх блискучими, трохи посоловілими очима. — Гулять так гулять! Правда, Грицю? Ех!

Вона витягла руку з чаркою, підвела голову, крутнула нею і чистим, гарним контральто заспівала:

Там дівчи-на гуляла-а, Ох, дівчина гуляла-а;

— Грицю, поможи, — хитнула вона тому головою. Ну, што ж, кому дело, гуляла-а!.. —

підхопив Гриць і штовхнув ліктем Кіндрата. Той нашвидку проковтнув хліб, притулив руку до щоки і трохи розбитим, але сердечним голосом уступив у пісню і наче поплив м'яко, рівно угорі:

Ну, што ж, кому дело, гуляла-а! Ну, какое кому дело, гуляла-а! —

залунали веселі, буйні згуки в сумній, темній "чорній" кухні.

Софія поставила на стіл налиту чарку, вискочила на середину хати і, топнувши ногою, палко повела плечима, граючи до Гриця очима й усмішкою. Потім раптом повернулась до Савки й, підморгуючи, манячи за собою, весело покликала:

Ходи, милий, не журись! Ходи, любий, не журись!

Савка задоволене "гикав", а Гриць та Кіндрат, переплітаючись голосами, наче підбадьорювали його:

Ну, што ж, кому дело, не журись, Разкакое кому дело, не журись!

— Ні, стій! Давай другу! — спинився раптом Кіндрат і, не чекаючи нікого, трохи заплющившись, притулив знову руку до щоки і тихо-тихо почав:

Ге-ей, ти горі-і-лочка,

Гей, ти медова-а-а-я-а...

Ге-ей, з ким я тебе пи-ить бу-уду, молодая-а-я!

Сумні згуки заплакали десь під закуреною стелею, перебігли сумом по обличчях і попливли, розлились по хаті. Софія спинилась, прислухалась, потім хутко підбігла до Кіндрата, сіла близько його й, обнявши, притулившись йому до плеча головою, тужливо підхопила:

Гс-е-ей, з ким я тебе пить буду, молодая-я-а!

По хаті наче пройшла сама туга.

Ге-ей, поїхав милий мій В далеку доро-о-огу-у... —

хитнув з болем головою Кіндрат, перекладаючи щоку на праву руку, а лівою обнімаючи Софійку. Ге-ей, мене, молоду-у-ю... — з одчаєм залилась Софія, І ...кинув самото-о-ю... Ге-е-е-ей!..— безнадійно махнув рукою Гриць, вкриваючи їхні голоси своїм густим, свіжим басом, І ...мене, молодую, кинув самото-о-ю-у...

Згуки ридали; здавалось, доля сих сірих, пригнічених людей звідкись випірнула, одяглася в оці згуки й кликала, манила їх кудись. Здавалося, тут, у цій брудній, напівтемній хаті, не було вже ні цього довгого столу з порожніми великими мисками, з розкиданими ложками, з плямами кандьору, не було ні чорної, блискучої від бруду долівки, ні смердючого, важкого повітря, — здавалось, ці згуки вимили цей бруд своїм сумом, налили сюди вільного, чистого повітря, покрили все своїм ніжним, тужливим чуттям.

Килина сиділа, підперши голову рукою, й дивилась, не моргаючи, в світло лампочки. Видно було, що вона не бачила ні співаків, ні Андрія, що, здавивши голову руками, дивився нерухомо в стіл; не бачила Маринки, яка почала жваво прибирати зі столу, — нікого й нічого не бачила. Губи, свіжі й горді, були зложені якимось гірко, брови нахмурились, на щоках грав невеличкий рум'янець, високі груди підіймались іноді під довгим, задержаним зітханням.

Ге-е-й, та немає правдоньки на світі! І жалівся Кіндрат, заплющивши очі й журливо схиливши голову на руку. Ех! Тяжко, гірко, милий, да по наймах жити... — з мукою згоджувалась Софійка, притулившись йому до плеча щокою й дивлячись перед собою широкими, синіми, засмученими очима. Ех! Тяжко, гірко, милий, да по наймах жити... — меланхолійно, сумно гудів Гриць, м'яко переливаючись від Кіндратової прими до Софійчиної втори.

Було боляче-сумно.

Дід Юхим сидів, спершись руками в коліна, й задумливо попихкував люлькою.

Панас та Савка тихо перейшли на піл, і хутко стало чути Савчине хропіння; Петрик і Санька сиділи обнявшись на полу і мовчки слухали; Трохим знов тарабанив пальцями по столі, і знов на тонких, синіх губах його грала злісно-іронічна усмішка, тільки гострі, маленькі очі його зробились ще гостріші, лице налилось кров'ю й на лобі грали проти світла лампочки дрібні краплі поту.

Вмить Софійка скинула з свого стану Кіндратову руку, глибоко-глибоко зітхнула й, тріпнувши головою, схопилась і з усмішкою, в якій, здавалось, ще плакала пісня, крикнула:

— Ану його к бісу!.. Ще заплакати можна!.. Давайте краще веселої... Чого нам журиться?.. Горілка є... Давайте, діду, вип'єм. Ет!.. Начхайте!.. Гулять так гулять!.. От і все... Наші пани гуляють, і ми гуляєм... Удівительно! — Вона, сміючись, підбігла до столу, схопила налиту чарку й, розхлюпуючи горілку, високо підняла її. — Хай люде говорять!.. А нам начхать!.. Правда?.. Хведір каже:

"Шлюха!.." Ну й шлюха, ну то що!.. Шлюхам все можна... Ви й не знаєте: він назвав мене шлюхою... Я не хотіла вам цього говорити, а тепер... пхи!.. Ще й набив, як шлюху! "Ще, — каже, — й шлюхи уміють

вередувати". Ха-ха-ха! А он дід Юхим кажуть, що й шлюхи також люди... Правда, діду?

Вона вже не сміялась, а якось болісно, жалько кривила губи в усмішку й все більше та більше розхлюпувала горілку дрижачою рукою. Потім раптом безсило упала на лаву, випустивши чарку, яка покотилась додолу, припала головою до столу й голосно, здригуючись, заридала. Петрик та Санька, що почали щось шепотіти між собою, зразу змовкли й злякано глянули до столу.

— От тобі й маєш! — тихо промовив Гриць, збентежено дивлячись на всіх своїми лупастими очима і якось криво всміхаючись. — Чого вона?

Кирина, наче мало дивуючись цьому, глянула мовчки на Софію і знов стала дивитись у лампочку; тільки в лиці її вже не було задуми, а щось холодне, жорстке, щось тверде і зважливе. Вона навіть не звернула уваги на Андрія, що, зачувши ридання, хутко підвів голову і став дивитись спершу на Софійку, а потім на всіх широко розплющеними очима, в яких злякано дивилось питання.

— Що таке? — звернувся він до Кіндрата, але той нічого не одмовив йому й тільки пильно, напружено, понуро дивився на піл.

— Біжи спитай у свого товариша, Хведора, — усміхнувся Трохим. — Він знає.

— Я тебе не питаю! — спалахнув Андрій, повернувшись до його всім своїм тілом і міряючи очима.

Але Трохим тільки гостро подивився йому в налиті кров'ю очі й байдуже одвернувся.

— Що таке? Чого вона плаче? — нетерпляче, палко скрикнув Андрій, звертаючись до всіх.

— Та нічого... так... — махнув рукою Гриць, встаючи й підходячи до Софійки. — Годі, Софійко! Чорт їх бери... Ет! Що там!.. Удівительно! — І хотів усміхнутись, але тільки скривився...

— Не займай її, — понуро промовив Юхим. — Хай виплачеться... Горілка її розм'якшила...

Гриць хотів щось сказати, але в цей мент щось стукнуло в одне вікно, потім в друге, потім затупало в сінях і в хату хутко вбігла дівчина в "панській" одежі, цебто в ситцевій довгій спідниці, в кохточці "в талію" і з чистим білим хвартухом на шлейках.

— Дівчата! — зараз же почала вона, захакавшись і важко дишучи. — Ідіть... нам... помагать... посуду перемивать, бо не управимося... Ху!.. Казав Халабуда... А що то у... вас?.. Монополька?.. Диви!.. А що то плаче? — вмить спинилась вона й злякано подивилась на Софійку. — Чого вона? Хто то?

— Софійка, — промовив Гриць.

— Чого ж вона?

— Та... так... Годі, Софійко... Он краще йди в кімнати... На панів подивишся... Фроська прийшла... Посуду перемивать...

Софія трохи стихла, але не підводилась, тільки іноді схлипувала й тоді хиталась всім тілом.

— Чуєш, Софійко, — підсіла до неї Фроська й обняла злегка за стан. — Плюнь на їх!.. Нехай обіжають!.. Лучче пайдьом у комнати... Пуцай плачуть ті, што гроші мають... А у нас весело! Панів, пані-ів! Танцюють, грають на хуртоплянах... Вставай, пайдьом! Та й Санька, й Маринка пуцай ідуть! — звернулась вона до всіх.

— А я чого туди піду? — сказала Санька.

— "Чого"! Посуду перемивать!

— От не бачила...

— Тю, дурна! Та я б аж побігла! Подаси якомусь панові шубу абощо, то й "на чай" получиш.

— Ну да! — недовірливо протягнула Санька.

— їй-богу! Дурна!

Санька повагалась трохи, потім почала шепотіти щось Петрикові, який незадоволено скривив губи, потім схопилась, зстрибнула з полу і почала хутко шукать на жердці свою хустку.

— Вставай, Софійко, — нахилилась знову Фроська до Софії. — Там харашо! їй-богу! А паничі які понаїжджали, Софійко! Знаєш... — Вона раптом закрила рота рукою й почала щось шепотіти Софійці на вухо, хихикаючи й ніби засоромившись, ховаючи лице кудись їй під плече. Софійка вже не схлипувала, але все-таки не підводилась. Нарешті, коли Фроська щось прошепотіла їй тихо-тихо на вухо, боязко наперед озирнувшись на всіх, вона трохи підвела заплакане, червоне лице з мокрими щоками й припухлим носом і, слабо всміхнувшись, промовила:

— Та невже?

— От тобі хрест святий! — поважно й з запалом перехрестилась Фроська й, наче згадавши щось, знов обняла її й почала шепотіти, дивлячись на Юхима своїм дуже блідим, з синіми жилками обличчям, з синіми кругами під очима й трохи кирпичним носом. Софійка ще ширше всміхнулась і, соромливо глянувши на всіх, почала витирати напнутим на кулак рукавом мокре лице.

— Та брешеш! — раптом засміялась вона, але Фроська ще з більшим запалом почала шепотіти. Тоді Софійка, мов не витримавши, схопилась з місця й весело побігла до жердки.

— Гулять так гулять! — блиснувши до Юхима білими зубами і червоними яснами, крикнула вона й почала стягати з жердки одіж, хутко перебираючи й складаючи набік чуже.

Всім наче трохи легше стало; забалакали, засміялись. Фроська почала оповідать про гостей, широко розплющуючи очі, сплескуючи руками, й мало не за кожним словом божилась.

— Там один оце приїхав, — з жахом приклала вона долоні до своїх блідих щок. — Пуза-а-тий, пузатий, аж у дверя не войдуть... Усе кашля... А другий — з миндальою... На стьожці збоку висить... Як хрест всьо рамно... Та усі поздравляють його, ручкаються... Та всьо на миндаль ту смотрять... От хрест мене вбий! Бухвечик говорить, що якби й йому таку миндаль, так він би січас в городі трахтир з катеринкою одчинив би... Накажи мене бог! Десь дорога, верно!

— От би таку миндаль украсти, діду! — зареготався Гриць. — Га? Було б на що хату поставити!

— Да-а... — усміхнувся Юхим.

— Санько! — гукнув Гриць. — Ти там зівка не давай... Придивись, де спатиме, та ніччю і підберись до миндалі... Петрик спасибі скаже!

— А як ми вже поженимося, ви будете зо мною ручкаться-поздравлять!.. — промовив важно Петрик. — А вона велика? — звернувся він до Фроськи.

— Та де!.. Як слива завбільшки...

— Пхе! Чортзна-яка миндаль!.. — зневажливо плюнув Петри к.

Софійка та Санька вже одяглись, а Маринці не було чого одягатись. Вона давно вже стояла біля Фроськи і, пильно дивлячись кожному в рот, слухала кожне слово.

— Ну, гайда! — крикнула Фроська, і всі три, весело озираючись, жартівливо прощаючись і сміючись на жарти хлопців, вискочили з хати. За ними хутко заляпала босими ногами Маринка в своїй довгій кохті й брудній ситцевій хустинці на голові.

Стало тихо. Килина поралась біля мисника; Андрій і Трохим сиділи біля столу похмурі й задумливі. Петрик підсів до Гриця і стиха почав якусь пісню. Кіндрат спершу мовчав, потім ледве чутно почав підголосювати;

сумні згуки знову забились, заплакали десь під стелею.

Тим часом дід Юхим набив люльку, запалив її і став виряджатись на "службу". Напнув на лису голову шапку, з якої виглядала подекуди бавовна, замотав ганчірками подрані чоботи, ув'язав їх мотузками й нап'яв на себе "пальто" своє. Це "пальто" — жовте на плечах, зелене під пахвами, брудне спереду, з великими чорними латками біля кишень і з одним-однісіньким солдатським жовтим ґудзиком біля коміра — було Юхимові і за постіль, і за свиту, і за всі його маєтки, коли не забувають ще про люльку, шапку, "бруки" та ще деякі "вещі". Нап'явши з кректанням пальто, Юхим тісно підперезався мотузком, пихнув люлькою й, витягши з-під полу дерев'яну калаталку, закалатав нею й промовив:

— А що!.. А ще кажуть, що не козак! Х-хе... Хоч зараз до халамидників... Да-а...

Він щільніше насунув шапку на лоба, пихнув люлькою й зачовгав своїми обмотаними в ганчірки чобітьми з хати.

Вечір був темний. Неба не видно було, а здавалося, хтось розіп'яв угорі безкраю чорну запону і трусив з неї дрібним холодним дощем. Вітер підхоплював дощ, крутив його, розкидав і гостро різав ним по лиці. Але в повітрі чулась не нудна, одноманітна, тяжка осінь, а щось бадьоре, свіже, молоде, — чулась весна. Вітер ніс не запах гнилого пожовклого листя, а перший дужий подих землі, що скинула з себе холодний, мертвий, сніговий жупан і могуче набиралася сили. Дощ нагадував не довгі, безкраї, мокрі ночі з виттям вітру в комині, а зелене море сходів, зелену, оксамитову траву, поле, працю, надії, одчай, радість, сльози, — нагадував життя.

Дід Юхим вийшов з хати, ступив декільки кроків і озирнувся. Праворуч його темно і тихо. Чорніли стайні, загони, клуні, амбари... Ближче до будинку чорніли вершечки саду, а між ними далеко-далеко жовтіли вогники, — то село внизу, в долині. По ліву руку було більше життя. За "чорною" світила вікнами "біла" кухня; біля неї стояли брички усяких фасонів, ходили люде, бігали собаки, а перед "комнатами" було видно, як удень. Увесь довгий ряд великих вікон будинку був залитий світлом, що виривалось надвір і широкими смугами заливало подвір'я, потоптане ногами коней та порізане колесами бричок. У вікнах миготіли постаті, а на ґанку, що був якраз посередині будинку, одчинялись двері, звідти вилітав глухий галас, наче з вулика. "Тартар-тар!.. Тар-тар-тар!.." — раптом закалатав Юхим, наче бажаючи заглушити той веселий гомін. "Тар-тар-тар..." — несло з ним по економії, то стихаючи, то ще дужче ріжучи вухо з кожним подихом вітру. Він обійшов стайню, комору, пройшов у сад і став то поринати у світло, то виринати з його, бо воно смугами тяглося із задніх вікон будинку. Обійшов будинок, "білу" кухню і знов став наближатись до "чорної". З чорної запони хтось перестав трусити дощем, наче замислився; вітер, не маючи впину, крутивсь і свистів у стріхах та голих віттях деревини, наче навмисне не хотів дати Юхимові насипати в люльку тютюну. Дід на мент зупинився, озирнувся і почовгав під стіну "чорної" кухні. Тут було затишно, тільки іноді вітер, мов жартуючи, зразу виривався десь з-за рогу і, дмухнувши пронизувате в

лице Юхимові, знов щезав десь у чорну яму долини. Дід притулився до стіни, поклав додолу калаталку і почав виймати кисет; але раптом підняв голову і, прислухаючись, став дивитись за тин, що відділяв Юхима від подвір'я і тягся від рогу "чорної" кухні аж до рогу "білої";

тут зачулось якесь шарудіння. Спершись ліктем на тин, там чорніла якась постать в гострій шапці, що була дуже схожа на Трохимову. Поворушившись, вона знов застигла, наче настромлений на тин стовп з горщиком зверху. Але не встиг ще Юхим насипати в люльку тютюну, як біля рогу зачулась чиясь хода, а за нею затемніла біля першої постаті друга постать.

— А це хто тут? — раптом зачувся спокійний, твердий жіночий голос.

— Чорт! — насмішкувато, здушеним, похмурим голосом промовила постать, не міняючи пози, а лиш злегка повертаючи голову.

"Ага, то Трохим, а то Килина", — впізнав Юхим, насипаючи пучками в люльку тютюну і пильно придивляючись до рук, боячись розсипати.

— Правда, що чорт! — промовила Килина, підходячи ближче. — Що ж ти тут робиш?

— А хіба не бачиш? Танцюю... Килина трохи помовчала, потім тихше і щиро якось сказала:

— Скажи мені, Трохиме, чого ти такий злий раз у раз?

— А чого ти така добра?

— Я? Ні, здається, і я не дуже, але ж...

— Без палиці мимо не йди? — кинув Трохим і сухо засміявся.

Килина щось сказала, але вітер, наче не бажаючи, щоб Юхим чув, шарпнув її слова і потаскав кудись за стайню.

— А мене вже таким мати породила та люди зробили, — почувся знов Трохимів голос. — Таким і дівчата любили, — і злісно-іронічно засміявся.

— А ти любив кого-небудь? Трохим мовчав.

— В тебе мати є?

— Була.

— А батько?

— А ти що?.. Сватать мене хочеш, що допитуєшся?

— А хоч би й сватать.

Замовкли. Дід Юхим перестав навіть люльку набивать.

— Слухай, Килино, — терпко заговорив Трохим, — я жарти люблю, але коли мене кусають, то і я зуби маю... Маєш собі Андрія, то й грайся з ним, а я хазяйства не маю, то і торгуватись зо мною нема чого... Коли б...

Вітер знов, наче на злість Юхимові, одірвав кінець мови і ніби в кишеню сховав її. Дід Юхим, тихо, обережно ступаючи, ховаючись за тином, підійшов ближче і зупинився ступнів на три від них. Тепер йому навіть видно було, як вітер грав хусткою на голові у Килини.

— Ну, та й ти нівроку кусаться вмієш, — спокійно сказала Килина. — Десь довго зуби гострив... А бідний Андрій аж муляє тобі...

— А тобі жаль його?

— Не жаль... а... а... — Килина трохи зам'ялась.

— Так, мовляв, згодиться колись... Чи заміж вийти, чи переночувати колись... Хе-хе-хе!

— Може, й заміж вийду.

— Як буде на те його ласка.

— Правда, що чорт! — трохи з серцем промовила Килина, а дід Юхим задоволене посміхнувся собі під ніс. Йому страшенно хотілось запалити люльку, але він, притаївшись за тином, навіть не ворухився.

— Скажи ти мені, Килино, чого ти причепилась до мене? — раптом повернувся Трохим до неї. — Пішла б собі до Андрія та втерла б йому сльози... Краще буде!

Килина не зразу одповіла.

— Мені жаль тебе, — тихо сказала вона. — Злий ти, без серця... Попечений...

Трохим нічого не сказав, а тільки, видно було Юхимові, одвернув од неї голову і наче поправив шапку. З неба хтось почав сіяти дрібно-дрібно дощем. Вітер, мов прибитий до землі, не так уже казився, а, ніби вже стомлений, дихав спокійніше і рівніше. Біля "білої" кухні та "комнат" миготіли постаті, чулось гукання, біганина...

— Справді, жаль? — не повертаючись, якимось напружено і без звичайного сміху спитав Трохим.

— А чого ж би я тебе обманювала?

— Не смієшся? — повертаючи голову, буркнув він.

— Ну, от!.. Ще що вигадай...

— Ну, так поцілуй мене, коли справді жаль... — вирвалось у його з якимсь ніяковим, напруженим смішком у голосі. — Коли не смієшся...

Килина повела плечима, помовчала й, нарешті, теж з ніяковістю тихо спитала:

— Хіба тобі pomoжеться від цього?

— Поможеться... Поцілуй... — якимось грубо і дико прошепотів він.

Килина одхилилась навіть трохи назад і нічого не промовила.

— Ха-ха-ха! — вмить голосно, з ненавистю зареготався Трохим. — Жалібниця! Злякалась... Думала, й справді! Ха-ха-ха! Не бійсь, я пошуткував. У мене ж нема грошей. Ха-ха-ха!

І сміючись, він, не хапаючись, одійшов від тину і, озираючись, пішов до стайні.

— Трохиме! — тихо гукнула Килина. В голосі її чулось щось винувате, ніякове і боляче. Але Трохимів сміх ставав все тихіший, і хутко чорна постать його мов розплилась у темі.

"Та-ак", — хотілось промовити Юхимові, але він тільки переступив з ноги на ногу і пильно дивився на Килину, що сперлась на те саме місце на тину, де тільки що лежала Трохимова рука, і наче закам'яніла. Біля кухні зачулась чиясь хода, але Юхимові не видно було, чи то Трохим вертався в хату, чи виходив хто з хати. Килина ж не рушилась.

— Килино! — вмить покликав хтось тихо. Килина поволі озирнулась, але не обізвалась.

— Килино! — голосніше вже покликало вдруге, і чутно було, як хтось чвакав чобітьми по грязюці, наближаючись до рогу.

— Ну, чого там? — незадоволено обізвалась Килина. З-за хати з'явилася постать і помалу підійшла до неї.

— Ти тут? — впізнав Юхим Андріїв голос. — А я шукаю тебе... Чого ж ти тут стоїш?.. Дощ, холодно...

— Так, стою, та й годі...

— Може, вийшла до кого?

— Аякже!.. До Халабуди вийшла...

— А-а! — протягнув з нотками ніяковості й ображення в голосі Андрій.
— Так я, може... Так я піду! — шарпнувся він раптом і вже хотів справді йти, але Килина спинила його.

— Ет! — з ласкавою досадою узяла вона його за руку. — "Піду"... Куди підеш?.. Не жену ж я тебе... Не схочу, сама скажу... Зараз — "піду"...

Андрій трохи постояв мовчки, потім Юхимові стало видно проти світла з будинку, як він заворушився, наблизився до Килини і наче злився з нею в обійми.

— Так ти не до Халабуди вийшла? — зачулось його тихе питання.

Юхимові не чути було, що вона одповіла, тільки, коли вона скінчила, до його долетіло Андрієве "голубко". Потім голова його нахилилась

близько до Килининої голови і чути було, як губи його з цмоканням то притулялись, то одривались від її щоки. Але Килина стояла непорушно, не забороняючи, але й не обнімаючи, наче ті поцілунки були щось неминуче й байдуже, як ці краплі дощу.

— Килино! — почув знов Юхим одривисте, важке Андрієве шепотіння.
— Я прийду... Можна?.. Килино... Килина мовчки, не згоджуючись, покрутила головою.

— Ну, чого?.. Чого?.. Ніхто не почує... всі спатимуть... Килино!

Килина не рухалась.

— Не хочеш? Ні?

— Не хочу, — твердо промовила Килина.

— Чому?

— Так, не хочу, та й годі.

— Значить, ти мене не любиш... значить... Килина не дала йому договорити. Раптово повернулась до його всім тілом, і, разом скинувши його руку з свого стану, вона, ніби тільки й чекала цього, заговорила якось терпко, сухо й разом з тим палко:

— "Не любиш!" Ну, й не люблю, ну, то що? Хіба я тобі казала, що люблю? Хіба я тебе обманювала?.. І не люблю. Бо любити можна того, хто мене любить... хто мені добро робить... А тебе за що маю любити? За те, що молодий та гарне личко маєш? Е!.. Бачила я це... Ти люби мене, от що!.. Любитимеш мене, любитиму й тебе...

Андрій щось сказав, але Килина не слухала його.

— А ти не мене любиш, а себе... Ось вже скоро півроку, як ти співаєш мені про своє кохання... А чи я що мала з його?.. Чи не так я оддаю свою працю другим, чи не така я наймичка, якою була й до тебе? Хіба я живу? Га?.. А я жити хочу!.. І буду жити! Продам себе, шлюхою стану, а буду жити! Чуєш? Коли пропадуть, так знать, за що пропадуть!.. А ти мені що? Що ти мені?.. Не мала я таких хазяйських синків? Ого!.. Всі ви ласі... Знаю... До Халабуди піду, до чорта, а так не буду жити... І плювають я на вас усіх хочу!.. Ненавиджу я вас... Кожному з вас хочеться на дурничку поживитися, а ти собі — як знаєш... Ну, то й я ж знаю! "Прийду". Ні, ти візьми мене за жінку, а тоді приходь... А я Софійкою не хочу бути. Не хочу, щоб мене якась паскуда прилюдно по морді била та шлюхою очі випікала... Не хочу, щоб мої діти, як Маринка, під стусанами виростали... Не хочу... Я хочу жити, як люди... От що!.. "Не любиш". І не люблю, і не любила, і не любитиму!.. Я вперед себе люблю, а потім того, хто мене любить, хто мене любить для мене, а не для себе, для своєї потіхи... З наймичкою, мовляв, усе можна... Вона наймичка. Я — наймичка. Хазяйському синові сором женитись з наймичкою... Так не лізь же до неї... Чуєш?.. Не лізь!.. Ненавиджу вас, проклятих!.. І плювають на вас хочу... На злість вам шлюхою буду... Піду в город і пристану до тих! Чув, що дід говорив?.. Шлюхою всесвітньою буду, а не дам обдурити...

Вона спинилась, одвернулась від Андрія, що нерухомо слухав її, й, повернувшись знов, раптом схопила його за руку вище ліктя й, притягуючи до себе, заговорила якимсь зляканим, болісним, вмоляючим голосом:

— Голубе!.. Андрію!.. Серце! Піди знов до батька. Кричи, гвалтуй... на коліна падай, хай дозволить женитись... Я любитиму тебе... цілуватиму... Все, що хочеш... Робитиму, як віл... Слухатимусь... Обніматимусь... Дивись...

Юхим напружено дивився, як вона обхопила його, як впилась йому устами в уста і наче замерла, як, одірвавшись, вона глибоко зітхнула і знову, щось шепочучи, пригортала, впивалась йому в лице і знову щось

палко шепотіла. Потім, не випускаючи з своїх обіймів, одвела голову і, важко дихаючи, промовила:

— Підеш?

— Піду! — задихаючись, сказав Андрій. — Піду зараз... А як знов не дозволить... — і спинився.

— Ну? Ну, а як не дозволить?! Ну що ж, говори! — шарпнула вона його за плечі.

— То я вже й не знаю, що робить... — тихо й безсило промовив він.

Кирина нічого не сказала, тільки одняла від його свої руки й одвернула трохи голову.

— Коли підеш? — в'яло спитала вона.

— Піду зараз!.. Щоб до ранку й вернутись...

— Як знаєш...

Андрій постояв трохи, потім несміло обняв її, пригорнув і почав цілувати. Вона знов стояла, не одхиляючись і не обнімаючи, тільки похитуючись в його обіймах,

— Ну, буде... Іди вже... — нарешті поволі одвела вона його руки.

Андрій ще раз замер біля неї, потім енергійно одірвався, насунув щільніше шапку на голову й, нічого не кажучи, хутко й твердо пішов від тину вниз. Незабаром він промиготів у світлі з вікон і щез поза будинком. Кирина ще трохи постояла, потім повела наче з холоду плечима й тихо пішла в хату. Юхим зараз же почав кресати вогонь. Запаливши люльку,

він довго задумливо смоктав її, придавлюючи пальцем тютюн і не відходячи від тину. Потім озирнувся, помацки знайшов свою калаталку під стіною й рушив знов униз, до "білої" кухні. Стукіт його калаталки знову залунав по подвір'ю, але Юхим стукав, махав рукою, кутив люльку і все це робив так, наче нічого не чув і не бачив перед собою. Біля "білої" кухні й будинку рух був більший, — хтось гукав, десь реготались, бігали з кухні в будинок і з будинка в кухню дівчата, несучи поперед себе якусь посуду, хтось стукав десь по чомусь залізному між бичками, що скуїчилились всі біля льоху, гавкали собаки, іржали не розпряжені ще коні.

Проходячи повз будинок, Юхим помітив біля тинка, що тягнувся вздовж фасаду, якусь постать; обличчя він не міг роздивитись, але бачив, як вона нерухомо дивилась в заліті вікна, спершись грудьми на частокіл. Зрівнявшись з нею, Юхим зазирнув їй в лице і впізнав Трохима, що озирнувся на мент і знов перевів очі на вікна.

— Любуєшся? — спиняючись, прогунявив Юхим. Трохим, нічого не одмовляючи й не повертаючи голови, скривив губи в усмішку.

— Д-да, гуляють люди... — зітхнув дід, дивлячись і собі на вікна, в яких то з'являлись, то щезали чоловічі й жіночі постаті. — Живуть, що називається. Да-а... Це сина охвицера виправляють знов у військо... Послі празників, значить... — Помовчавши трохи, він сперся теж на тинок і, зітхнувши, заговорив: — Погано, брат, у голові мені стало після горілки... Наче хто піску насипав туди... І коло серця нудить... Ссе, як п'явка... Мабуть, зап'ю я... А зап'ю — вижене Халабуда. А холодно, не доберусь до Адеса. От і вибирай... Не треба було починать... Та ще й весна до цього... Усяке по весні жити рветься... А жити нема як... Ех, якби вже скоріше тепло!.. Потягну на волю...

Від кухні до будинку хутко пробігла одна дівчина, несучи щось поперед себе, за нею — друга, третя... Назустріч їм біг якийсь чоловік. Сказавши щось їм на бігу, він побіг далі і вскочив у двері кухні.

— Понесли панам їсти... — промовив Юхим. — Виголодались за танцями... Да-а... Живуть люди... — Він подивився задумливо у вікна, потім усміхнувся і заговорив знов: — А от подивись... Здається, кому вже не жити, як не панам... а проте і вони своє горе мають... Ми горюємо з тим, а вони з другим... Та все не без лиха. А нема так, щоб ніколи чоловікові ніякого горя не було... Бо тоді й щастя не було б... Через те-то й зветься воно щастям, що горе є... Не будь горя, то й жив би чоловік собі байдуже... наче так і треба... А горе заставля його знати, що щастя, а що лихо... З горем, виходить, краще жити...

Трохим подивився на його таким оком, ніби хотів упевнитись, чи не сиплеться в діда з голови той пісок, про який він говорив. Але той тільки посміхнувся, похитав головою й заговорив далі:

— Так, так, хлопче... Це я тобі скажу так... Коли я сидів в Адесі в тюрмі, так мене посадовили за одну там сторію в темний канцур. Це так собі кімната... аршинів зо три... без вікон... порожня, аж у підвалі. Як зачинять двері, то так темно, наче тобі очі повиколювали. Ну, так як посидів я в тій кімнатці сім суток та як вийшов на світ, так аж... захитався від світу... аж боляче в очі стало... От тоді я й узнав, що то світ, а що то тьма... А як жив уперед, то ніколи й не думав про його. От так і з щастям... Тільки, брат, тут така штука виходить, що одні живуть ніби в темному канцурі весь вік і тільки на якусь там хвилину вискакують на світ, щоб не забувати, що вони в канцурі і що, крім підвалля, є ще світ: це наш брат... І є другі люди, що живуть весь вік у світі, в щастю і тільки на хвилину вскакують в канцур, щоб не звикнути дуже до світу, — це пани... А як ні ті, ні другі без канцура не можуть... Да-а...

Він пильно почав смоктати погаслу люльку, потім вибив з неї попіл, обтер і поклав у кишеню. З будинку знов вискочили дівчата і, регочучись, побігли наввипередки до кухні. Трохим мовчки подивився на дівчат, потім перевів очі на вікна, довго дивився на них і, наче не бажаючи далі дратувати себе, круто повернувся й пішов угору до "чорної" кухні. А Юхим довго ще стояв і дивився у вікна, мов бажаючи зазирнути туди, в той не відомий йому світ, до тих людей, що так інакше проти його живуть, які не

знають ні калаталок, ні холоду, ні голоду, ні "канцурів". Мимоволі він кидав іноді оком до "чорної" кухні. Там було темно. Уявлялась велика хата, чорна, брудна, холодна... Довгий піл, смердюче повітря, важке сопіння грубих, темних людей, які не вміють ні ходити так, як ці, ні так гарно бавитись, ні грати, ні говорити... Стомлені, знесилені, вони сплять тепер. Довго стояв дід, забувши й про калаталку, й навіть про люльку. Потім зітхнув, озирнувся, тихо пішов понад будинком. Вийшовши на дорогу, що йшла біля будинку до села, він несподівано зустрівся з Андрієм, що помалу йшов знизу з похиленою головою. Зрівнявшись, він пішов разом з ним і, зазирнувши в лице, спитав:

— А де це був, Андрію?

— Дома, — тихо промовив якимсь безнадійним голосом Андрій.

— Ага!.. Що ж там?.. Як батько, мати?

— Нема батька дома...

— Ага!.. А мати?

— Не знаю... Я нічого не знаю. Не чіпляйтесь до мене! — вмить роздратовано крикнув він. — Ідіть собі, калатайте от там, — і прибавивши ходу, випередив Юхима й сховався у тьмі.

— Та-ак, — прогунявив собі під ніс Юхим і, постоявши трохи недвижимо, раптом так закалатав, що аж у стайні захропли коні, а біля кухні пси так і залились голосним гавканням.

"Тар-тар-тар!.. Тар-тар-тар!" — котилось по подвір'ю, за будинком, за током, то стихаючи, то ще голосніше вибухаючи. "Чорна" кухня спала, а будинок сяв, і чути було іноді згуки музики, то тихі й ніжні, як материні пестощі, то гарячі й палкі, як обійми коханої, то веселі, як той будинок, то сумні, як та кухня.

"Тар-тар-тар!.. Тар-тар-тар!.. Тар-тар-тар!.." — акомпанував їм дід.

IV

Скоро повставали пани (а це було не раніш, як у робітничий обід), зараз же по економії пройшла дивна, страшна чутка: у одного панського гостя, вчителя з города, вкрадено... "миндаль"! Ту саму "миндаль", що так красувалась на гордих грудях у вчителя, за яку з ним "ручкались і поздравляли", за яку можна б у городі "трахтир з катеринкою" завести, — ту саму "миндаль" тепер вкрадено... Хто, як, коли — невідомо; одно слово — вкрадено. Спершу думали, що хтось з гостей пожартував, щоб налякати пана Луценкова, але коли розмірковували, що хто ж таки жартуватиме з "миндал-лю", то постановлено було в один голос, що "миндаль" не інакше як украдено. Оповідали, що по всіх "кімнатах" у всеї "білої" челяді було зроблено великий трус, поперекидано всякі скриньки, познаходжено такого, що нікому й не снилось, а "миндалі" не знайдено. У буфетника витягли з-під матраца на ліжку шість срібних панських ложок, які він туди заховав, щоб вичистить, та забувся; у Маруськи, що з косим оком, знайшли золотий перстень, що колись був закотивсь кудись;

"довготелеса Устина" сама вийняла, як прийшли до неї, паннині довгі панчохи і "баночку з помадною мастю", які вона знайшла за кухнею; перетрусили все і всіх, а "миндалі" все-таки не було. Дехто з гостей поїхав, дехто зостався; і "панич Олександр", який мав сьогодні від'їздити у полк, мусив лишитися, щоб якимось залагодити справу вчителєві. А сам учитель, оповідали, як не плакав за "миндалею". Старий пан дуже сердився, панни підсміювалися, паничі жартували, старші жалкували. Одно слово, по всіх закутках економії пана Гаврильчука тільки й мови було, що про "миндаль".

А на "чорній" кухні нема вже що й казати: розмова про страшну подію не змовкала весь час. Перебирали, догадувались, міркували і на той бік, і на цей, вказували на одного, потім на другого, лаялись, сміялись. Спершу Гриць постановив, що то вкрала Санька, бо навіть він їй учора радив це зробити, але, коли та страшенно обурилась на його, він

згодився, що помилився. Потім, подумавши, вмить з веселим реготом догадався, що то не хто взяв "миндаль", як Маринка. Маринка, що і так увесь ранок була якась інша, ніж перше, яка і так хутко, з напруженням бігала по всіх очима, дуже почервоніла і злякано зупинила свій неспокійний погляд на Грицеві. Але за неї вступилась Килина, й розмова перейшла на інше. Тільки Трохим та Андрій мало мішались до балачки, а більше сиділи мовчки, один — з своєю звичайною сухою усмішкою, а другий — з похмурим, задумливим обличчям, яке іноді з якимсь несмілим і винуватим виразом поверталось до спокійної, тільки блідої сьогодні Килини. Савка теж не дуже балакав: сонний, він незадоволено дивився на всіх рідко розставленими очима і тільки дивувався, що вони знайшли дивного, що вкрали "миндаль". Украли то й украли, так через це вже і не їсти нікому. Коли ж на столі з'явився борщ і каша, він і зовсім замовк. По обіді, не встиг ще дід Юхим запалити люльки, а хлопці скрутити цигарок, як до кухні вступила панська няня, баба Устина. В одній кох-ті, в одній ситцевій хустці на голові, маленька, з гострим, зморщеним личком, з якого м'яко дивилась пара невеличких оченят, з запалим ротом, до якого і від якого розбігались на всі боки глибокі зморшки, звичайно балакуча, вона тепер мовчки ввійшла в хату, пройшла до лави і, не кажучи ні слова нікому, сіла і стала дивитись перед себе. Дехто ззирнувся, дехто всміхнувся, дехто пильно, здивовано дивився на неї, чекаючи, що далі буде. Устина ж як закам'яніла.

— От се і все? — усміхнувся дід Юхим, зиркнувши на бабу і знов звертаючись до люльки. Няня кинула на його очима й нічого не промовила.

Знов дехто ззирнувся, дехто усміхнувся.

— Мало, бабо, мало, — покрутив головою Юхим. — Це ми давно вже чули.

— Чули? — знов подивилась на його Устина. — Ой ні! Цього ще зроду-віку нігде не чувано.

Вона безнадійно, сумно похитала головою і знов стала дивитись якось мутно поперед себе.

— Що миндаль вкрадено? — стиснув плечима Юхим. — Так то, бабо, не новина. Крадуть не то що миндалі, а й ціле життя... Волю, бабо, крадуть, сили, щастя... Е-ге-ге-е! Дай, боже, мені стільки здоров'я, а тим злодіям хориби, скільки-то воно крадеться на білому світі...

— Не миндаль, — тихо перебила його Устина.

— А що ж?

Устина помовчала, потім повернулась до діда, випнула вперед все лице і роздільно промовила:

— Ви-га-няють мене!

І, поклавши лікоть правої руки в долоню лівої, сперла лице на руку, втягнула якось в себе і так тонкі губи і знову стала дивитись перед себе.

— Хто виганяє? За віщо? Як? — посипались питання. Няня тільки позирала на кожного, хто питав, мов дивуючись питанням цим, і знов дивилась вперед, нічого не кажучи.

— Та хто ж виганяє? Пани, бабо? — скрикнула Софійка.

— А хто ж більше? — подивилась на неї Устина. — Хто ж більше, як не пани? Ох, пани, пани, — покрутила вона головою.

— ...Хто вас тільки на світ породив? — напівсерйозно, напів з усмішкою додав Юхим, налагоджуючи на кремільний шматок прозоленої ганчірки, що мала бути за губку. Устина мовчки сумно похитала головою.

— Та за що ж? — широко розплющила очі Софійка. Няня трохи помовчала, потім знов витягнула вперед лице і таємниче заговорила:

— Через оту прокляту миндаль... Хай мене бог тільки простить, — вона перехрестилась, — а я б її, хоч вона і хрестом зроблена, але не то що на груди не почепила, я б її собакам викинула... Вона мені потрібна... Потрібна, як тій сироті трясця... "А може, — каже, — ти, няню, думала, що вона дорога та забагатіти на старість захотіла". Ой, не дай, боже, нікому так багатіти... Забагатіла коло вас...

— То ж хто так казав? — спитав Юхим, схиливши голову трохи на ліве плече і цокаючи кресалом об кремінь.

— Та хто ж? Наша ж пані Зіна, та, що на руках її виносила, своїм молоком її вигодувала... Впадала коло їх, як коло своїх, убивалася, щоб воно і в теплом, і в чистому було... І от тобі... "За що ж, — кажу, — мені сором такий? Чи ж я таки, — кажу, — не заслужила того, щоб мене хоч за злодійку не мали? Нащо ж мене трусити?" — "А хто його зна, — це вже панич Олександр каже, — а хто його зна, — каже, — няню, може, такий гріх і на тебе впав". Та й давай перекидати... Халабуда старався... Бодай з його лиха доля вже старалась... Узяла я, знялася та й пішла... Живіть собі, як знаєте, а я дожилась вже, злодійкою стала...

Мутні очі її ще більше помутнішали, заблищали, і з куточків їх тихо викотились і поповзли по лиці, як восени по шклу краплі дощу, дрібні сльози. Вона взяла краєчок хустки, якою пов'язана була голова, витерла очі, висякалась і заговорила знов:

— Іду вже я, а пані Зіна і питається: "Що ж це ти, — каже, — няню, вже, може, одходиш від нас?" Мовчу я...

"Ну що ж, — каже, — не хочеш служити, то й не треба... Все одно від тебе тої роботи, тільки слава одна..." От вам! — хитнула вона головою і подивилась на всіх.

— Ну

— "Ох, — кажу, — пані, пані!.. А кому ж я літа свої оддала, на кого ж життя все робила?" — "Як робила, — каже, — то й годували тебе..." — "А тепер, — кажу, — як сили не стало, то вже й вигнати можна? Ну, — кажу, — коли вже так, то дайте ж мені хоч те, що заробила у вас, може, — кажу, — хоч не під тином десь здохну..." А вона: "Що ж ти, — каже, — заробила? Що заробила, то й зносила або з'їла. Пощитаємо, — каже, — та й дамо, скільки тобі там приходитьсья". Плюнула я, заплакала та й пішла. Не треба мені нічого...

Сльози знов закапали у неї з очей; поморщене жовте підборіддя задрижало, але вона не витиралась. Всі сиділи тихо, сумно.

— Ну, і куди ж тепер? — спитав Юхим.

— А я знаю? — рівно якось одмовила Устина. — До дочки пішла б, так сама у наймах.

— Да-а... Погана припорція, — спльовуючи, сказав Юхим, — Як стара стала, то вже й на смітник бабу, а як молодую була, то десь і паничам любя була. Так воно, брате, все...

— Ну, а про миндаль — не знати, хто взяв? — перебила його Санька, цікаво-пильно дивлячись на няню.

Няня заплющила очі, втягла губи і, одвернувши трохи голову, махнула зневажливо рукою. Потім утерла очі краєчком хустки і промовила:

— Там такого клопоту, наче й справді що путнє пропало... Аж язики повисолоплювали...

— А вчитель що?

— Що ж йому? Відкується... Просить уже: "Пожалуста, — каже, — оддайте назад. Я благодарить вас буду". Хто ж йому оддасть? Коли брало, то вже не для того, щоб оддати, а щоб самому поживиться...

Потроху вона ніби заспокоїлась, оживилась і навіть розбалакалась. Часто озираючись з таким виглядом, чи не підслухає хто, вона оповіла, скільки пішло грошей на вчорашній бенкет; потім, похитуючи безнадійно і з зневагою головою, вона "не побоялась гріха і просто-таки заприсяглась, що хай вони (цебто пани) ще років зо два от так пофиськають грішми, то й самі з'їдуть на старцівську лінію"; потім знов зійшла на "миндаль" і постановила, що не інакше вкрадено, як уночі, коли всі спали. Бо світлиця, де спав учитель, виходить дверима у сіни. Хтось зайшов уночі, прокрався та й узяв. А миндаль лежала біля ліжка на столику разом з грішми. Та грошей не взяло, а тільки миндаль. А миндаль ту дано вчителеві за те, що школярів добре вчив. А панна Наташа заслабла, бо вчора батько застав її в темній кімнаті з офіцером. Та ще яка чутка ходить, ніби чоловік Зіни зійшовся там десь, у Києві, з якоюсь повією і хоче розвід брати...

Сонце весело грало на чорній долівці, але під його блискучим світлом хата здавалась ще сумнішою, ще більш незатишною... Потріскані стіни, пузатий комин, під з розкиданою соломою, голі лави, довгий голий стіл з недоїдками обіду — все, здавалось, виставляло як напоказ все своє негарне, погане. — Халабуда, панич Олександр і ще якийсь панок з ними... ідуть сюди... — не повертаючись і не підіймаючи голосу, холодно і рівно промовив Трохим, що сидів біля вікна і весь час дивився у його. Дехто кинувся до вікна, дехто одійшов до полу, дехто зостався на місці. Няня підперла голову рукою і одвернулась від дверей. Незабаром рипнули двері і в кухню один за одним увійшли: попереду панич Олександр в картузі з червоним верхом, в синьому офіцерському жупані, який гарно обхоплював його дужий стан, в вузьких, у чоботи, штанях, які так щільно обтягали ноги, що видно було, як здригувались на них мускули, і з хлистом у руках. За ним прудко всунувся "панок" у чорному картузі з синьою оксамитовою оковицею і з кокардою, в довгому сюртуці і з такими високими комірчиками, що, здавалось, вони йому ось-ось

поодрізують вуха. Ускочивши дрібним поступцем у хату, він ніби вклонився, ніби нахилився всім тілом уперед, мов бажаючи стрибнути, і, скинувши картуза правою рукою, лівою почав зараз пригладжувати свій підстрижений чуб, що дуже був схожий на білу щітку, якою чистять одіж. За ними просунувся Халабуда в своєму кожаному піджаці і в глибоких калошах, які були мало не доверху замазані грязюкою. Не обтираючи ніг, не скидаючи шапок, Олександр і Халабуда підійшли до столу і, озираючи всіх, зупинились. Всі, крім Трохима, Устини та Панаса, що зрання ще лежав на полу зовсім хорий, не встававши навіть до обіду, зараз повставали, і видно було, як кожному хотілось якомога менше місця на той час займати.

— А то что за барин такой? — хитнувши головою на Трохима і кидаючи мимохідь оком на Устину, що сиділа побіля його, спитався в Халабуди Олександр. Трохим не рушився, мов не чув, тільки очі його якось гостро дивились в віконце й мідяне, порите віспою лице його стало ніби темніше.

— Почему не встаешь? Слышь, ты! Рябая морда! Я кому говорю?!

Гарне випещене лице офіцера з чисто виголеними, трохи синіми в тих місцях щоками і пушистими, з підвусниками, вусами почервоніло, а великі довгі очі під темними і трохи широкими бровами загорілись вогнем. Трохим спідлоба похмуро подивився на його.

— Встать!

Трохим, не спускаючи з його очей, тихо підвівся і став на ноги. Панич Олександр ще трохи подивився на його і, мов заспокоївшись, одвернувся. Червоне з лица йому зійшло, і воно спершу пожовкло, а потім знов укрилось своїм звичайним ніжно-рожевим кольором.

Халабуда почав незвичайно тихим, делікатним голоском оповідати про крадіж і допитувати, чи не зна хто чого. Певно, що ніхто нічого не міг

йому сказати. Але Халабуда, не дивлячись на всі "я нічого не знаю", навіть не зміняв інтонації голосу і з одного, мов по черзі, переходив до другого. Але і на друге відповідали "не знаємо". Тоді він переходив до третього і знов вияснював, що "миндаль" та нічого не варта, що за неї багато грошей не дадуть, що той, хто признається, тому нічого не буде, аби тільки вернув. І весь час скося поглядав то на офіцера, то на панка, який і був сам учитель "господин Луценков", як делікатно висловився Халабуда. При панах він не погладжував кінчик носа, бо вважав це за надто вільне поводження, а пустивши руки "по швам", іноді тільки поводив од себе в повітря правою рукою, мов щось одгортаючи від свого піджака. Як колишній вояка, та ще унтер-офіцер, він добре "понамал обращение з благородними".

Панок слухав допитування напружено-пильно, і невеличке личко його, з білявим пухом на щоках, з білявими вусиками, віями, бровами, з гострим носиком, наче курча, що вилупилось з яйця, хутко дивилось то на одного, то на другого. Картуза він також надів.

Офіцер не мішався до допиту; подригуючи литками то правої, то лівої ноги, він або крутив свої довгі, темні вуса, надуваючи щоки і дивлячись тоді на них, або, позіхаючи, водив оком по стінах, по стелі, по застиглих постатях і хльоскав себе хлистом по блискучій халяві. Іноді він зупиняв на хвилину погляд на Устині, всміхався собі під вусом і знов, позіхаючи, блукав очима. Потім, мов це надокучило йому, він раптом звернувся до неї й, усміхаючись одними очима, спитався:

— А правда, здесь лучше, чем у нас, няня? А?.. А в поле еще лучше, наверно...

Няня пильно й суворо подивилась на його й нічого не одмовила. Йому, очевидно, стало трохи ніяково.

— Оскорбилась старушенция... — засміявся він до Луценкова. — Служила, понимаете, чуть ли не всю жизнь й вдруг как укусило ее,

бросать хочет. Что ж... — розвів він жартовливо-сумно руками. — Приневолить нельзя... Счастливой дороги...

Халабуда, що делікатно замовк був, підждав трохи і почав знов:

— Потому, которая узяла, то хай без сомненія признаєця, бо раз, що всьо рамно знайдьом, а друге — грех большой... Когда ж признаєця, так нікаково притесненія не будет їй, бо без сомненія сама призналась...

— Тем более, господа, — поспішно, з ніяковою усмішкою вмішався Луценков, — что ата вещь, ата медаль, что ли, она никакой ценности сама по себе не имеет... За нее никто ничего не даст... Видите ли... А я бы тому даже вознаграждение дал бы...

Йому ніхто нічого не одмовив. Дід Юхим мовчки бігав по всіх очима, Санька й Софійка були стурбовані, Килина поралась біля казанів, миючи їх великою ганчіркою, і тільки іноді випрямляла спину, повертала до столу голову і, викручуючи над казаном ганчірку, дивилась на панів. Біля мисника на лаві вовтузилась з мисками Маринка і з якимсь новим виразом в очах і в лиці поглядала на допитувачів. В неї виявлялось щось уперто-завзяте й злісне, як у молодого вовчати, захопленого псами, навіть страху менше видко було. Хлопці спідлоба позирали на гостей і іноді тільки несміло озивались між собою словом, другим.

— О боже, боже! — зітхнув офіцер. — Ведь ато же смешно, наконец! Искать орден где-то на "черной" кухне...

Учитель живо повернувся до його.

— Нет, почему же? — з тою ж ніяковою і ввічливою усмішкою хутко заговорив він. — Ведь они могли как-нибудь... а... а... ну, пожалуй, найти как-нибудь или же... даже похитить... Почему же?.. Конечно, ато похоже на водевиль... Мне самому ужасно... неприятно... Но что же делать? Ведь я, право, знаете... Ведь вообразите:

так сказати, в перший раз отримав орден, увагу в певному сенсі... й раптово вкрали. Воно би ще нічого... Але ж всі можуть подумати: напився, втратив... одним словом... нехтуність... а... неувага, що це, якщо хочете... Я розумію, звичайно... з вашої сторони...

— Д-да... звичайно... — ледь процідив крізь зуби Олександр. — Але я думаю все-таки, що можна би звідси й припинити розпити... Бо їх тут... Один, два, три... — Він почав для чогось рахувати всіх очима. Дійшовши до Килини, він глянув на неї й раптово зупинився. Напівздивовано, напів з захопленням обдивившись на її поважну, струнку постать з пишними грудьми і гордою головою, він зустрівся з її спокійним, глибоким поглядом і наче замер на яку хвилину. Не рухаючись, не одводячи одне від одного очей, вони так стояли з якийсь мент, потім Олександр ще раз озирнув її з голови до ніг, ще раз подивився в її променючі очі, які дивились на його твердо і разом з тим привабливо, і, наче нічого не було, почав рахувати далі. Але хоча це було всього якийсь мент, хоча Килина ледь-ледь посміхнулася й зараз же також одвернулася до свого казана, але дехто помітив-таки їх погляд, а надто Андрій, який спершу зблід, а потім почервонів до самого чуба.

Олександр, перелічивши, повернувся до вчителя, що з чеканням дивився на його, і, показуючи одними очима назад, до Килини, тихо промовив:

— Посмотрите туда, к печке... Видите... девочку?.. Только смотрите так, чтобы не очень заметно было... Видите?

— Вижу, вижу... — пильно й з надією зиркнув на Килину панок.

— Как вам нравится ата... миндаль, а? — захоплено проговорив Олександр. — Ведь... Юнона... Настоящая Юнона... А?.. Смотрите, фигура какая!.. Грудь... глаза... Черт возьми!

— Да, да... — пробурмотів розчаровано Луценков. — Очень красивая... Но я думал, что вы мне... о пропаже...

— А, что пропажа! — весело перебив його офіцер. — Находка есть! Ну, что же, Халабуда? — раптом голосно і серйозно-діловито звернувся він до прикажчика, що пильно слідкував за всім своїми розтягнутими тихими очима і робив такий вигляд, ніби він нічого не помічав. — Нужно ж найти пропажу! Так ведь нельзя.

— Так точно, ваше благородіє, — трохи випрямився й наче ожив Халабуда. — Дестлительно так нельзя...

— Так вот! Нужно обыскать всех хорошенько... ос-мотреть все вещи... Кто нужен — того оставить... Кто не нужен — отослать... Ведь у каждого работа, наверно, есть?

— Так точно!.. Так вы всі... можете уйтить... — звернувся Халабуда до парубків. — А то хто лежить?

— То — Панас... слабый, — прогудів Гриць, шукаючи свою шапку на полу.

— Чого ж він слабый?

— Так... заслаб...

— Ага! — задовольнився Халабуда. — Так по какой же надобности он тут лежит? Разлі тут больница? Заслабел — бери без сомнения рощот і йди собі, слабуй на постороннем мѣстѣ... А экономія — не больница... Панас! — гукнув він, підходячи до полу, але Панас тільки підвів трохи голову й знову безсило поклав її назад.

— Слушай, а... з... Халабуда! — спинив прикажчика офіцер. — Это можно будет потом... Пусть лежит... Потом ты его отправишь на село или

в волость... что ли... А теперь пусть лишние выйдут... Пусть останутся только те, кто был в комнатах... Или у кого работа здесь есть, — додав він, глянувши на Килину.

Всі, не виключаючи й діда Юхима, один по одному повиходили з хати; zostались тільки Маринка та Кили-на біля печі, Санька та Софійка біля жердки, Панас на полу та няня біля вікна.

— Ну, а ти, няня, — звернувся Олександр до цеї, — может быть, тоже ушла бы куда-нибудь? А?

Няня не поверталась і мовчала. Офіцер нетерпляче подивився на неї і похльоскав себе по халеві.

— Ну, что же ты, няня? Пойдешь?

— Куди ж я піду? — тихо промовила, не повертаючись, Устина і дрижачою рукою піднесла краєчок хустки до очей.

Олександр зробив нетерплячий рух, але зараз же здержав себе і, ступивши ближче до неї, почав тихіше й навіть м'яко:

— Видишь, няня, ты погорячилась немного... Никакого оскорбления тебе никто не делал, а только... ну... э... просто ты... Да черт с ним! Одним словом, я тебе вот что говорю: оставь свою глупую обидчивость и йди домой. Там, наверно, уже Колька соскучился по тебе... Скажешь сестре, что я послал тебя... Вот и все. А тут, видишь, сейчас допрос будет, может, при тебе будут стесняться говорить... Все равно тебе некуда идти... Ну?

Няня ще хвилинку посиділа, потім встала й тихо почовгала з хати, ні на кого не дивлячись і витираючи очі.

Олександр уже не крутив ліниво вуса, не блукав байдужим оком по стінах та стелі, а наче ожив. Весело одсунувши свій червоний картуз на потилицю й озирнувши усіх, а надто Килину, він жартовливо почав засукувати рукава, голосно говорячи:

— А теперь можно й допрос сделать... Ей-богу, я й не знал, что на нашей кухне такие девчата!.. Право!.. Ну что ж, начнем...

І посміхаючись, підійшов до Софії та Саньки, що, притулившись одна до одної, спершу були зрушені, а потім потроху почали всміхатись, а коли Олександр, приступивши зовсім близько, схопив за руку Софійку і потяг її до себе, вони захихикали й стали пручатись. Почалась боротьба. Софійка щиро, весело реготалась, сміливо й задирливо зачіпала панича, говорила йому в лице доволі скромні речі; Санька ж роблено-соромливо хихикала, ховала голову в руки, і коли офіцер, ніби обшукуючи, обнімав її, вона тоненько пищала й слабо випрочувалась. Але, обнімаючи то Софійку, то Саньку, офіцер все поглядав на Килину і ніби вагався. Нарешті, покинув тих і, підходячи до неї, промовив:

— Ну, у тех миндали нет... Наверно, уж у этой. Правда? А?

І, зазираючи в лице її, він протягнув руку до стану й обняв її. Розпалений боротьбою, з почервонілими щоками, з очима, вкритими масним блиском, з пушистими темними вусами, він був дуже гарний. Але Килина хутко одвела його руку від свого стану і, глянувши на його, спокійно, але строго протягнула:

— Ну-у!

Офіцер здивовано підняв брови:

— Ого! Королева неприступная!.. Смотрите... І, сміючись, він знову міцно обхопив її за стан і хотів вже протягнути свої губи до її лиця, коли

вона знов спокійно, але рішуче визволилась, нахмурила брови і, держачи лівою рукою між ним і собою мокру ганчірку, промовила:

— Паничу! Прийшли за ділом, то й робіть його. А цього не треба...

Очі її дивились спокійно, твердо, але без тієї приваби, що перше. Офіцер ще вище підняв брови й, стиснувши плечима, з ніяковістю повернувся до Халабуди. А сей, — як той вірний пес, що, буває, ласкаво махаючи хвостом, прихильно так дивиться, як хазяїн його їсть щось смачне й пахуче, і, не сміючи виявити своєї заздрості, чекає тільки, коли хазяїн піде, щоб накинутись з радісним гарчанням на недоїдки, — ласкаво й підлабузнювато всміхався і, слідкуючи за кожним рухом Килини й офіцера, добродушно й делікатно хихикав. Як повернувся до його Олександр, він зробився серйозніший й услужливо випнув вперед голову, мов бажаючи ротом ловити кожне слово паничеве.

— Она давно у нас? — хитнув сей на Килину головою. Прикажчик вирівнявся.

— Так точно... Продолжительное время вже служить... На должности кухарки.

— Но почему ж я не видел ее ни разу?... Около месяца здесь — и ни разу не видел...

— Не могу знать, — покірливо схилив на ліве плече голову Халабуда, — Потому она усьо больше в безвиход-ном положенії... Другії дівчата, которії, значить, на посторонніх місцях занімають роботу, так тих скорее на заміченіє узять можна... А Килина, как, без сомненія, кухарка, то нікогда з хати не виходить і... і трудней повідеть ейо.

— Она со всеми такая... а... а... — офіцер зам'явся й ніяково посміхнувся, — такая... неприступная?

— Так точно... — хутко й ніби заспокоююче проговорив Халабуда. — Она очень скромного обращения... Она не наподобіє... тих... — Він хитнув головою до Саньки та Софії, що, позираючи на офіцера, щось шепотіли одна одній і весело хихикали. — І з парубками сурйозно сібе держить... Они даже боятся з нею, как з прочими, у всякій іграшки вступать. Без сомнення, ваше благородіє, девушка серйозная.

Килина наче не чула — спокійно, не хапаючись, пошарувала ще трохи в казані, випросталась, одвела голим ліктем пасмо темного волосся, що лізло їй в очі, обдивилась, наче пригадуючи щось, і попрямувала до лави. Не вважаючи на погляди гостей, вона так само спокійно підняла великий і досить тяжкий цебер з помиями і, легко несучи його поперед себе, піднесла до лежанки і поставила біля казанів. Потім знов одкинула повним ліктем волосся і стала вичерпувати горщиком воду з казана і виливати її в цебер.

— Д-да-а... — якомсь задумливо протягнув Олександр, пильнуючи Килини і покручуючи вуса; потім раптом зітхнув, тріпнувся і повернувся до панка, який весь час, ховаючи нетерплячку, з ніяковістю ходив по кухні, то усміхаючись ввічливо-ніяковою усмішкою, коли стрівався з випадковим, розпаленим поглядом офіцера, то нудливо-безнадійно озираючи хату.

— Ну-с, очевидно, ми й здесь не найдем вашего ордена! — голосно і ніби з жалем промовив Олександр, дивлячись на Луценкова. — Придется обождать вам несколько дней... Может бнть... как-нибудь... Ну, пойдем, что ли...

Він ласкаво хитнув головою Софії та Саньці, озирнувся навкруги і разом з Луценковим і Халабудою рушив із хати. Проходячи повз Килину, він знову зустрівся з її глибоким, твердим і приваблюючим поглядом і знов наче став до бою з ним. Потім знову перший одвів свої очі, посміхнувся під вуса і поволі пішов за Луценковим, а за ним Халабуда. Виходячи вже з сінешніх дверей, вони зустрілись з Андрієм, який з заклопотано-діловим виглядом поспішав до кухні. Побачивши панів, він

уступився з дороги і, кинувши похмурим поглядом у високу, дужу постать офіцера, хотів пройти в двері, коли раптом Халабуда спинив його:

— А ти куди? Почему не на роботі?

— Забув батіг у хаті, — муркнув Андрій і, не дивлячись на Халабуду, прошмигнув у сіни. Той провів його пильним поглядом і пішов за панами.

Ускочивши в кухню, Андрій кинув гострим, пильним оком на Килину і з тим же діловитим виглядом став ходити по хаті, заглядаючи в усі закутки. Лице його ніби прояснішало.

— А чого, Андрію, шукаєш? Учорашнього дня? А? — весело спитала Санька, підходячи до його з перев'язаною навхрест через усі груди великою хусткою і в теплій кохті. — Чи ту миндаль, що пани шукають? Не шукай, її вже панич знайшов.

— Знайшов?? — здивувався Андрій. — Невже? У кого ж вона була?

— Е-е!.. — якось загадково посміхнулась Санька і, глянувши спершу на Килину, а потім на Софійку, яка одягалась біля полу, одійшла до зеркальця, що було "мазане в простінку між двома вікнами. Андрій спіймав гой погляд її і густо зразу почервонів увесь.

— Андрію! Поможі мені цебер винести, — раптом звернулась до його Килина. Він хутко кинувся до кочерг, знайшов між ними рогач з тонким держалном і, проткнувши в вуха цебра, чекаючи, подивився на Килину. Вона викрутила з ганчірки останню воду, і, мовчки взявшись за передній кінець рогача, підняла поволі цебер, і, хоча важко, але гарно ступаючи, наче повела за собою з хати Андрія. Зупинившись на смітнику, вона перекинула цебер і, не випускаючи одного вуха з рук, напівсхилившись над ним, стала задумливо дивитись, як лушпайки картоплі, покрутившись коло краю, ніби не бажаючи виходити з цебра, раптом

вискакували з брудною течією і зникали в смітті. Потім не повертаючи голови до Андрія, вона тихо спитала:

— Батько сьогодні приїдуть?

— Сьогодні, — поспішно обізвався Андрій.

— Сьогодні і підеш?

— Сьогодні увечері...

Кирина помовчала трохи, потім поклала цебер зовсім набік і, випрямившись до Андрія, якимось з натиском і навіть суворо промовила:

— Тільки слухай, Андрію, коли хочеш говорити зо мною, то не крути, говори прямо: будеш щиро прохати батька чи тільки так, для чутки, для слави, що прохав? Ти мені скажи це тепер... мені треба це зараз знати...

Андрій зблід, потім трохи одвернув лице і, криво, гірко всміхаючись, промовив:

— Добре ж ти про мене думаєш, коли за таке просиш. Не бійсь, буду щиро прохати.

Килині, видно, ніяково стало. Вона хутко подивилась на його, потім одвела свій погляд і глухо сказала:

— Ти не сердься, я не для того сказала це... Може, ти й справді любиш, і справді думаєш брати, я не знаю. Сердиться нема чого. Тільки коли знаєш, що тебе пече зо всіх боків, а од кожного бачиш, що як би то йому поїхати по твоїй спині, то й нікому не віритимеш. А коли не віриш, то і любити важко. А до того... Ти не сердься на мене, Андрію, я тепер ці дні якась зовсім дурна стала. Цей Халабуда, потім думки всякі...

— А панич не той, не чіплявся? — похмуро бовкнув Андрій.

— Ні, нічого! — скороговоркою кинула вона. — Ну і той... як його... Ну, і ти ще тут... дуриш не дуриш, а... Одно слово, Андрію, я тобі ось що говорю, — додала вона якось рішуче, жорстко і гордо випрямилась, — твоєю любовницею я не буду ніколи... Чуєш? Женишся — люблю, як батька, як щастя. Не женишся — все одно не дам обдурити себе...

— Женишся... — сумно, іронічно усміхнувся Андрій. — Женишся, маючи такого батька. Килина вмить скипіла вся:

— "Батька"! — з зневагою, гнівно подивилась вона на його. — Доки вже ти з своїм батьком носитись будеш? Батько... Сам хазяйство має, а сина в найми дає... Хліб йому за зиму переїсть... А цей і слуха... Ще женитись хоче!.. Та що ж ти хочеш, щоб я тобі оддала все життя, а ти мене приведеш до свого батька та з його ласкою та розумом жити примусиш? Ха-ха! Мені такого щастя не треба!.. Мені неволя вже надокучила, я волі хочу... Чуєш? Волі!!

Вона трохи навіть задихалась, наче швидко йшла десь; груди їй піднімались, губи злегка дрижали, на матових щоках виступив той невеличкий рум'янець, що, як знав Андрій, виступав у Килини в часи великого хвилювання і так грів у тому місці щоки, що, здавалось, там навмисне збирався весь жар її крові. Андрій нахилив голову й усміхнувся.

— Добре тобі говорити. А взяла б мого батька. От візьме та й вижене, що тоді? І не дасть нічого...

— Не дасть? — скрикнула вона злісно, гордо. — І не треба... Докажемо, що й без його обійдемося, коли вже піде на те!

— Обійдешся... — глухо промовив Андрій. Килина раптом спинилась, пильно подивилась на його і, ніби заспокоївшись, зразу взялась за один кінець рогача і, хитнувши йому на другий, коротко сказала:

— Бери...

Коли вони, мовчазні й похмурі, ввійшли в хату, там вже не було дівчат, тільки на полу лежав Панас та дід Юхим, позіхаючи, укладався недалеко від його спати. Мовчки поставивши цебер біля лави, Андрій походив трохи по хаті, потім зупинився позад Килини, певне, бажаючи щось сказати, але тільки махнув рукою й швидко вийшов із хати.

V

Прокинувся Юхим від якогось штовхання у бік. Підвівши голову, він озирнувся і зразу перед собою побачив бліде, довгасте, худорляве личко Маринки, що, стоячи біля його на колінах, дивилась просто на його своїми широко розплющеними синенькими оченятами. В хаті було жовто від сонця, що заходило й наче на прощання кидало в віконце декільки своїх червоних промінів.

— Ти чого? Що тобі? — спитав дід, спираючись на лікоть.

Маринка боязко подивилась на його, потім спустила очі додолу, потім знов, наче збираючись щось сказати, глянула йому в лице і знов нерішуче похнюпилась.

— Та що таке? — здивувався Юхим, придивляючись пильніше до неї й до якогось незвичайного виразу її лиця, на якому тепер виднілось, крім страху, ще більше тої завзятої упертості й злісної одваги, що ще вранці відблискувались в її погляді.

— Та що ж ти мовчиш? Чого будила? Маринка знов спідлоба глянула на його і, похнюпившись, тихо, ледве чутно, але твердо промовила:

— То я вкрала миндаль.

І глянула знов в лице йому. Дід аж сів на постелі і, високо піднявши брови, широко розплющив очі на неї.

— Ти... вкрала... — нарешті скрикнув він, але недоговорив і хутко оглядівся по хаті.

Не було нікого, тільки на другому кінці полу біля лежанки лежав прикритий кожухами слабий Панас, якому, певне, не було чутно нічого.

— Ти вкрала миндаль? — тихіше, але все-таки здивовано повторив Юхим, нахилиючись і якось придивляючись до неї.

— Украла... — не підводячи очей, прошепотіла Маринка, мнучи дрижачою рукою рукав "пальта", яким був укритий Юхим.

— Ти?

— Я...

— Миндаль?..

— Атож...

Дід аж у бороді почав чухатись.

— От тобі, брат, і той... і припорція! — скрикнув він і мовчки став дивитись на Маринку, яка то позирала на його, то прудко бігала очима по полу, то дивилась собі на коліна.

— І так-таки не побоялась, пішла, взяла, та й усе? — спитав він.

— Атож...

Дід знов якось і заклопотано, і стурбовано, і разом з тим здивовано почав чухатися в бороді, дивлячись на Маринку.

— Да-а... это, брат, той... Хм... Припорція... Як же ти брала її?

— Так. Він спав, а я прийшла та й узяла.

— Значить, ти вже раніш дивилась за ним, де він ляже, де положить... чи як?

— Атож...

— Хм... От тобі й Маринка!.. Ну, а для чого ж ти взяла її? — раптом спитав він, пильно дивлячись на неї.

Маринка хутко підвела очі й трохи здивовано глянула на його, але, зустрівшись з його поглядом, забігала по хаті очима й тихо, похмуро промовила:

— Так...

— Ну, от тобі й маєш!.. "Так"... Хто ж таки "так" таке робить? Для чогось же ти брала?

Маринка трохи помовчала, погладила пальцями рукав "пальта" й проговорила:

— Продамо... та купимо хату... Утечем од панів... Ви та я... Я її заховала... — І несміливо й разом з тим уперто і з надією подивилась на Юхима. Той мовчки роздивлявся на неї, мов уперше бачив її. Потім, також ні слова не кажучи, поволі скинув з себе "пальто", зліз з полу й, шукаючи в кишенях люльку, став задумливо ходити по хаті. Волосся круг лисини

йому позадиралось догори, борода накудовчилась, розтріпалась, але він навіть і рукою не провів.

— Д-д-а-а-а... — нарешті зупинився він проти Маринки, яка поволі повернулась і сіла так само на колінах лицем до його. Проти світла лице її виглядало ще блідіше, ще гостріше й синяки під очима були наче навмисне підведені симетрично й виразно.

— Це ти... дівчино, той... устругну-ула... — протягнув він гуняво. — їй-богу!.. Одважилась!..

Він знов почав ходити по хаті й колупатись у кишнях, щось шукаючи. Потім виняв з "бруків" люльку, озирнувся, сів на лаву і, "хмикнувши" про себе, почав насипати в неї тютюну.

— Да... Придумала дівчина... Придумала... Здорово... — бурмотів він з усмішкою. — "Продамо... купимо хату... Ви та я..." Хм... То це, значить, ти мене того й будила?

— Атож... — прошепотіла Маринка й сміливіше глянула на його.

— Та-ак... Хм... От тобі й Маринка... І вона зуби має... Хе-хе!.. Та-ак...

— Я й тюрми не боюсь, — раптом промовила вона якось завзято й похмуро.

— Так, та-ак... — знов промовив Юхим, глянувши на неї тим же пильним поглядом, в якому було й дивування, і якась думка, і навіть повага.

— І нікого не боюсь! — додала вона ще сміливіше. — Хай тепер... садовлять у тюрму... Купимо собі хату... Ви продасте, діду?

Дід стурбовано подивився на Панаса, хоча той так само лежав і не ворушився, і посміхнувся.

— Продасте?

— Хм... Та продать, дівчино, можна, та... хто його зна, що з того буде... Хату... хм... Не за всяку миндаль і купиш хату... Як не знать, яка миндаль, то й дадуть небагато... Усякі бувають...

— Як "небагато"? — перебила напружено, суворо Маринка. — За царську миндаль та небагато? А буфетчик казав, що трахтир поставив би!

— Хм... Хто його зна... Буфетчик... А вона де в тебе?

— У саду... закопана...

— Ну, так ти ось що... Катай, візьми та принеси, я подивлюсь на неї...

Маринка схопилась і, зстрибнувши з полу, хотіла вже бігти, коли дід зупинив її:

— Підожди! Сюди не неси, бо тут або хтось буде, або надійде саме в той час... Краще так. Я піду зараз за стайню, а ти принесеш мені туди... Та гляди, щоб ніхто не бачив... Понімаєш?

Маринка тільки слухала й хитала головою. Потім повернулась і заляпала босими ногами з хати. А дід набив люльку з тим же задумливо-заклопотаним виглядом, запалив її, насунув на голову шапку, накинув на плечі "пальто" і поволі поважно вийшов із кухні. Сонце вже давно спускалось за селянськими вітряками аж по той бік яру й золотило вершечки саду, димарі на залізній зеленій покрівлі панського будинку й старе гніздо чорногузів на вершечку високої клуні, що стояла за загонами. На подвір'ї стояв великий рух. Коло стайні і загонів, що були

якраз проти кухні, біля двох великих куп гною та кіз'яків стояло два вози, в які Трохим, Гриць та Андрій вилками кидали гній — Андрій та Гриць удвох були біля одного воза, а Трохим сам коло другого, який стояв ступнів на сорок від їхнього, ближче до широких дверей стайні. У загоні лунало ревіння волів, Савчине гукання на когось; з розчинених дверей амбара йшов густий стовп пороху й чувся гуркіт віялки і гомін людських голосів; біля "білої" кухні бігали покоївки, ходили кучері.

Юхим, поволі ступаючи, наблизився до хлопців і зупинився, дивлячись, як гній, перемішаний з соломною, нерівними пасмами падав і звисав з полудрабків Трохимового возу.

— Це ще раз думаєте одтарабанити? — звертаючись до Трохима, хитнув дід на воза.

— Ще раз... — бовкнув той понуро і, зачепивши вилками червоно-бурого гною, шпурнув його на віз. Потім настроїв знов вилка, і знов, не дивлячись на віз, нахилився, і знов шпурнув, і все з тим же похмурим, суворим виглядом.

— А куди це дід зіб-ра-ались? — зачувся Гриців голос від другого воза. — Уже з калаталкою?

— Ні! — крикнув Юхим. — Так... на проходку. Йому видко було, як Гриць щось сказав Андрієві, потім жартовливо вдарив його по плечі, й коли той хутко повернувся до його й почав щось палко-сердито говорити, він одкинувся назад, і по всьому подвір'ї голосно залунало: гу-гу-гу-гу-гу!

Юхим, не хапаючись, почовгав собі далі, підійшов до стайні, зазирнув у двері, поторгав за штабу, потім постояв, подивився на небо, позіхнув і мляво, ліниво рушив за стайню, яка задньою стінкою виходила в сад. Там, синя з холоду, вже стояла Маринка і напружено дивилася до вузького проходу, що був між стіною загону й стайні і через який

тільки й можна було пройти сюди. Від її голих забруджених ніг бігли по чорній, розмитій землі сліди аж у глиб саду. Зобачивши Юхима, вона хутко підійшла до його й, озирнувшись навкруги, подала йому щось замотане в грубу полотняну ганчірку й перев'язане брудним мотузком. Дід мовчки сховав його в кишеню і, зробивши їй знак іти назад, сам повернувся, проліз у проход і, почекавши, поки Маринка не зeszла за деревами саду, вийшов знов, розмотав ганчірку й почав обережно роздивлятися на невеличкий хрест з кільцем на одному розі, через яке була протягнута штучно зложена різнокольорова стьожка. Огляdivши його зо всіх боків, дід Юхим зневажливо похитав головою і, сяк-так замотавши його, сунув у кишеню і тихо вийшов з-за стайні. На устах йому грала сумна іронічна усмішка. Порівнявшись з Трохимом, він зупинився і довго стояв, якомсь заклопотано замислившись, то стискуючи плечима, то глузливо всміхаючись, то знову стискуючи плечима. Нарешті подивився на Трохима, що докидав уже воза, і тихо сказав:

— Трохиме! Трохим озирнувся.

— А знаєш, хто миндаль узяв? Трохим похмуро подивився на його й коротко спитав:

— Хто?

— А вгадай...

— Хіба знайшли вже? Дід загадково всміхнувся.

— Знайти то знайшли, та не ті, кому треба... Трохим мовчки встромив вилка в купу і став полою свити витирати з лоба піт, ні слова все-таки не кажучи.

— Ніколи, брат, не вгадав би... Сказать? Га? — промовив Юхим.

— Софійка? — похмуро спитав Трохим.

— Ні...

— Ну, то не знаю.

Дід озирнувся, потім хвилини зо три дивився на Трохима, ніби вагаючись, чи говорити, чи ні, нарешті, приставив долоню до рота й тихо промовив:

— Ма-рин-ка!

Трохима ніби вкололо що. Він хутко подивився на Юхима й недовіжливо промовив:

— Ну, от! Говорі-іть!

— Верное слово!

— Звідки знаєте?

— Знаю вже... Я б і сам ніколи не повірив, якби мені хто сказав...

Трохим ще раз неймовірно подивився на діда, потім схопив вилка і ще з більшим завзяттям почав шпурляти гній. Потім раптом спинився й, повернувшись до Юхима, спитав з якоюсь злісно-задоволеною усмішкою:

— Як же воно, кошеня, насмілилось так? Таке паршиве, засмоктане...

— А от піди ж ти! — хитнув головою Юхим, теж задоволене всміхаючись. — Засмоктане, засмоктане, а от тобі!.. Та ще, брат, яка виходить сторія... Прямо-таки чиста припорція, та й годі! — Дід озирнувся навкруги, а Трохим, прислухаючись, поволі почав знову кидати гній. — Спав ото я після обіду... Щось таке мені десь сниться, коли чую: щось шарп!.. шарп!.. за полу. "Що за притенція?" — думаю собі.

Підводжусь... Дивлюсь — вона: сидить коло мене, дивиться так якось чудно... "Чого, — кажу, — що треба?" А вона мнялась, мнялась та як вистрілить прямо так: "Я, — каже, — украла миндаль". Що? Як?.. Не розумію-таки просто спервоначалу... Об'яснила... "Нащо ж ти вкрала?" — "А, — каже, — утічем од панів, продамо та купимо собі хату..." Розумієш?.. — Трохим знов мовчки задоволене посміхнувся. — Це, значить, я і вона... От тобі й засмоктане... "Я, — каже, — й тюрми не боюся, і нічого тепер не боюся..."

— Та ну?! — скрикнув Трохим.

— їй-богу!.. То воно вчора слухало собі, а тепер і той...

Трохим раптом задоволене зареготався. Він взагалі сміявся дуже рідко, але коли сміявся, то це виходило у його якось сухо, жорстко, так, що, дивлячись в той час на його дрібні білі зуби, які рівно визирали з-за тонких, розтягнутих губ, не тільки не хотілось, як звичайно, сміятись і собі, а навпаки — робилось якось ніяково й важко.

— І миндаль дала вже мені...

— Дала?!

— Дала... Оченята зробились такі жваві, сама наче постарішала... їй-богу!

— Ну, й миндаль справді щось путнє? Юхим сумно, насмішкувато всміхнувся і махнув рукою:

— Я думав справді, що то миндаль як миндаль: з золота або з дорогоцінних каменів, а то так тобі — ні те ні се... Правда, хрестом зроблена, та що з того? Що за неї дадуть? А продавати треба тихо, щоб і своє вухо не почуло... Може, й кине хто яких три-п'ять рублів... Так за їх хати не купиш. От і виходить клопіт: продай — горе, не продай — біда.

Продай — так не повірять, що так мало дали, подума — й свої обманюють... Не продай — теж горе. Не хочуть, мовляв, допомогти свої... А кинеться до іншого, то ще й у тюрму попаде... О... Та не так тюрма, як те, що вона, брат, тепер так сподівається, так вірить, а тут на тобі, така їй припорція... От що!.. Обізлиться, зачерствіє дівчина... Буде така, як... ти...

Трохим знов похнюпивсь і мовчки, ходячи навкруги, почав прибивати вилками вивершений вже віз, який тепер дуже був схожий на маленьку хатку, тільки без димаря. Дід вийняв люльку і став задумливо набивати її.

— Ну, а ти що скажеш? — нарешті звернувся він до Трохима, який устроїв вилка збоку в віз і почав упорядковувати біля дишля мотузяні шлеї.

— Я? — подивився на його Трохим. — Що я скажу?.. Вона при вас?

— При мені...

Трохим кинув востаннє наготовлені вже до упряжі шлеї і мовчки попрямував до стайні. Юхим викресав вогню, запалив люльку і собі пішов туди. Трохим возився щось біля хомута, що висів на стіні на кілку, і, трохи схиливши голову набік, гриз зубами якийсь вузол, силкуючись розв'язати його. Кров од натуги і злості прилила йому до лиця, і воно було аж синє, а на шиї так понапинались жили, ніби йому хтось під шкурою протяг тонкий дріт. Коні, які раз у раз, коли в стайню ввійшов Трохим, були мов збентежені, боязко-косо дивились на його своїми чорно-синіми блискучими очима й щільно тулились одне до одного. Вмить Трохим злісно шпурнув од себе хомут, вилаявся і, витерши губи, підійшов до коней.

— Поверни-ись! — хрипко, з ненавистю крикнув він. Невеличка, кудлата, чала конячинка і трохи вища за неї вороненька, з рудими, витертими боками, стурбовано затупали ногами по угноєній мокрій землі і, тулячись боками, зараз же повернулись. Трохим мовчки озирнувся до

діда і, хитнувши головою, похмуро поманув за собою. Дід трохи здивовано подивився на його, але зараз же пішов до ясел, де зупинився Трохим.

— Ану, покажіть! — бовкнув той, показуючи головою на його кишеню.

— Що показати? — не зрозумів Юхим.

— Та миндаль же!

— А-а!..

Дід похапцем встромив люльку в рот, кинувся до кишені, виняв ганчірку, розгорнув її і, держачи "миндаль" за стьожку, підніс її мало не до самого Трохимового носа. Той аж одхилився трохи і, взявши з рук діда невеличкий хрест, почав пильно, з злорадною усмішкою розглядати на всі боки, то мнучи його в замазаних гноєм пальцях, то держачи на вкритій мозолями долоні й не перестаючи весь час усміхатись. Нарешті подав його дідові, що теж, усміхаючись і пихкаючи люлькою, слідкував за ним і, здвигнувши плечима, промовив:

— Сховайте... Може, що й буде з неї... Чорт її зна, може, вона й дорога...

— Та, звісно, заховаю... — замотуючи знов у ганчірку хрест, згодився Юхим. — Це не штука... А от як з Ма-ринкою... от що!.. Що їй сказати?

Трохим нічого не одмовив йому. Підійшовши до високої кобили Рухлі, він штовхнув її кулаком у морду так, що вона аж хитнулась вгору головою, і почав одв'язувати недоуздок від ясел. Одв'язавши, шарпнув ним і мовчки пішов із стайні, ведучи за собою Рухлю. Та спершу йшла спокійно, але дедалі то все ставала неспокійнішою: то прищулить вуха, то раптом зупиниться ніби для того, щоб почухати головою ногу, і шарпне недоуздком так, що мало не вирве його з рук у Трохима, то

почне хропти, наче з переляку. Це була одна з найлукавіших кобил на всю економію. Але Трохим тільки позирав на неї і, очевидячки, здержуючи себе, йшов далі. Підвівши її до воза, він зупинився, підняв з землі шлею і хотів надіти їй на голову, але вона, наче злякавшись, раптом шарпнулась, кинулась убік і мало-мало не вирвалась йому з рук.

— А-а, ти та-ак! — кинув мов про себе Трохим і, не випускаючи недоуздка, підійшов до воза, витяг з його вилка і, одвівши їх од себе, вмить зо всієї сили так ударив її по ребрах, що в животі у неї аж йокнуло щось, а сама вона спершу шарпнулась знов, але зараз же заспокоїлась і, скоса поглядаючи на вилка очима, покірливо пішла за ним.

— Поверни-ись! — крикнув він. Рухля трохи подалась задом і наступила на посторонок.

— Ножку! — ударив він її чоботом по нозі. Рухля прищулила, як заєць, вуха, підняла ногу, але знов поставила її на посторонок.

— Ножку!! — голосніше сказав Трохим і зо всієї сили вдарив її підбором трохи вище копита.

Рухля, ніби роздратована такою несправедливістю, прищулила вуха і, хутко повернувши голову, хотіла гризнути його за плечі, і якби він не одскочив, то, певне, залишила б кривавий слід своїх жовтих великих зубів.

— А-а! — захрипів він. — Ти ще хочеш?.. Добре!.. — і, не випускаючи недоуздка, потягся знов до кинутих біля возу вилок.

Але Рухля, наче догадавшись, до чого воно йдеться, раптом шарпнула головою, посунулась задом і, прищуливши ще щільніше вуха, підняла високо голову.

— Но! — потяг він за недоуздок.

Рухля тільки ще більше посунулась назад.

— Н-н-о!! — прошипів він, дрижучи весь і наливаючись кров'ю. І раптом зігнувся, як звір, що кидається на здобич, чудно якось хрипнув, стрибнув уперед і, захопившись руками за шию, впився їй зубами в холку.

— І-і!! — заржала з болю Рухля й хотіла повернути морду, але зараз же дістала так по голові, що аж мотнула нею й, як шалена, закрутилась на одному місці. А він, вискочивши їй на спину, міцніше обхопив її і з ревом якимсь гриз їй шию, хитаючи головою й наче бажаючи якомога глибше вгризтися в живе м'ясо. Гриць та Андрій аж вилка повипускали й перелякано дивились на цю дику боротьбу, а дід Юхим як ніс люльку до рота, то так і застиг на одному місці. Нарешті Рухля скажено фицнула задом, шарпнулася вперед. Трохим зстрибнув на землю й, дрижачи весь, як у пропасниці, іідняв з землі шапку і, шарпнувши недоуздрком, проципів:

— Бу-удеш?!

Рухля вся тремтіла і, трусячи шиєю, мов бажаючи кинути щось з неї, покірливо стояла й водила на всі боки очима, з куточків яких текли сльози.

— Н-но! — крикнув Трохим знов, надіваючи шапку на голову й не витираючи губ, на яких виступила піна, змішана з кров'ю.

Рухля хутко посунулась вперед і, труснувши головою, годивилась на його.

— Повернись!

Вона вже не шулилась, а навіть сама всунула голову

шлею і стала, як слід, вздовж дишля.

— Я... тобі покажу-у! — важко сопучи, промовив він, поправляючи й оглядаючи її з усіх боків. Потім повернувся й мовчки пішов до стайні.

— Ну, брат!.. Вона добра, а ти... ще луччий! — покрутивши головою, сказав дід, коли той проходив повз його. Але Трохим тільки кинув на його похмуро оком і мовчки пішов у стайню. В цей мент біля другого воза валунав голосний Гриців регіт і тиха мова Андрія.

— От, діду! — раптом зачув Юхим від них. — Добрий керебець? Га? Го-го-го!.. А подивіться, чи держиться [;е голова там!

— Та й злий же, брат ти мой! — тихіше почувлось від Андрія.

— Гу-гу-гу! — задоволене одкинувся назад Гриць, не в цей мент із стайні вийшов знов Трохим, ведучи за збою Вороненького, який ще дожовував сіно і, меланихолійно похитуючи головою, поважно й спокійно сту́йав за ним. Гриць трохи стих, а дід постояв ще трохи, [Подивився, як Трохим запрягав Вороненького, і, покру́чучи головою й усміхаючись, поволі пішов до хати.

В кухні вже не було жовтого світла сонця, але ще було досить видко, так що Юхим зараз же, тільки переступив поріг, помітив офіцера, що в цей мент з дуже байдужим виглядом одходив від мисника, біля якого стояла Килина. Не важко було живим, прудким очам діда побачить також, що груди Килини високо й нерівно здіймались, а на щоках виступили два червоні кружіки. Коли ж офіцер повернувся, а дід, уклонившись, зиркнув на його, то також не проминув того, що в його один вус стирчав угору, другий розкудовчився й дивився униз, лице було червоне, здавалось, він тільки що добре вишарувався сухим грубим рушником. Біля печі, долі, сиділа Маринка й чистила картоплю, кидаючи її в велику макітру, і хутко бігала по всіх очима.

— Так Халабуды здесь не было? — доправляючи картуза й пригладжуючи вуса, спитав Олександр.

— Ні, не було... — не повертаючись, глухо промовила Килина.

— Гм... странно... Если придет, скажите ему, что я ищу его...

— Добре...

Офіцер постояв ще трохи, дивлячись в спину Килині, яка щось заклопотано колупалась у миснику, покрутив вуса й, дивлячись собі на чоботи, помалу вийшов із кухні. Килина злегка повернула голову до вікна, провела очима струнку постать офіцера, зітхнула і, повернувшись, підійшла до лежанки й мовчки стала поратись біля казанів. Юхим також мовчки наблизився до полу, подивився на Панаса, коло якого стояла миска з недоїдками сметани й крихтами хліба, виліз на піл і, крекчучи, ліг головою на кожух і прикрився своїм "пальто". В хаті було тихо, тільки біля лежанки плескала водою Килина та шаруділа картоплею Маринка. Юхим незчувся, як і заснув.

Коли ж він прокинувся, протер очі і, сидючи на полу, подивився навкруги, в хаті вже горіла лампочка й було людно. Посеред кухні стояв в шапці Халабуда, заклавши одну руку за спину, а другою своїм звичаєм погладжуючи ніс і кучеряві вуса, і щось говорив до Килини, що стояла біля лежанки. У кутку, під образами, на своєму звичайному місці сидів Трохим і гостро подивлявся на прикажчика. Біля його, коло лави, стояв Кіндрат та Гриць і мовчки, похмуро слухали; далі сидів на лаві Савка з своїм незадоволеним широким лицем і здоровенними рудими від води чобітьми. По другий кінець столу стояв Андрій і пильнував губ Халабудиних, роззявивши трохи рота. Петрик, Санька та Софія стояли біля полу спиною до діда.

— От і виходить окончательно, що ти нехорошая кухарка, — сказав Халабуда, дивлячись на Килину. — І борщ, говорять, без сомненья несмашной, і хлеб гливкой, і каша плохая...

— Бо погане пшоно дають, — бовкнув несподівано Савка, дивлячись у вогонь з грубки. Халабуда хутко повернувся до його. Как? — спитав він.

— Так, — кліпнувши на його очима, посміхнувся Савка.

— Говори голосней, я не разобрал... Какое пшоно?

— Погане! Какое ж більш? — злісно муркнув Савка. — Погане пшоно, то погана й каша.

Халабуда мовчки, з зневажливою усмішкою подивився на його, потім махнув рукою, мовляв: "Е, що з ним, бідним, говорити!" — і знов повернувся до Килини, яка спокійно стояла біля казанів і тільки всміхалась з таким виглядом, який наче говорив: "Говори собі! Знаю я все, чого хочеш!"

— Да, — почав знову Халабуда добродушно. — А как на должности, примером, прачки, ты... той... окончательно хорошая была б... Потому здоров'я имеешь себе... Дада... И чиста работа без сомнения... А на твое место тут другая проситься... Бедная женщина... Потому нада ж таки и до бедных сострадать. Сказать, примером...

— Знаєте що? — перебила його Килина. — Ви хочете мені роцот дати? То так і кажіть... А то й бідних сюди... і... Казали б прямо...

— Килино! — з м'яким докором скрикнув Халабуда і навіть руку простягнув, мов захищаючись. — Как же тебе не стыдно от такое говорить? Ёй-ё-ёй! Я тй место даю хорошо, а вона... Е, ето вже не хорошо... без сомнения не хорошо... Разлі ж я винуват, що ти не підходиш на должности кухарки?.. Правда, — безсило розвів він рукою, —єслі не захочеш за прачку стать, то прийдуться тебе роцитать, але уп'ять-таки тут уже я... не касательный, бо вже тут сам пан приказав. Так от, выбирай...

Кирина нічого не одмовила, тільки похмурилась і пильно почала куштувати вечерю. Халабуда зиркнув на неї і, також нічого далі не кажучи, мов боячись її поспішної відповіді, одвернувся від лежанки. Подивившись м'яким поглядом по хаті, він зупинив погляд на Панасові, який лежав прикритий до грудей кожухом, і, наче згадавши щось, ні до кого, власне, не звертаючись, промовив:

— Ну, а Панаса завтра хтось одвезьоть-таки у Глиняне... Бо на його місце вже другой будеть... Запряжуть Сиву й Хлопчика у вкритий віз, соломки без сомнення і... кактось нада одвезти челаєка...

Панас байдуже, тупо подивився на його і, хрипло, важко дихаючи, підмостив під плечі свиту й сперся на неї. Ніхто нічого не одмовив Халабуді, — хто дивився собі під ноги, хто похмуро гриз нігті, а хто бігав очима по хаті, ніби шукаючи такого куточка, де б не можна було зустрітись з тихим, м'яким поглядом прикажчика.

— Що ж йому тут лежать? — заговорив сей знов, розглядаючи Панаса. — Нікоторого йому тут... е... окончательно сказать, успомо... успомоществованія... нема... Безполєзно лежить сїбе... Да... А там усьо-таки какиїсь сродственики найдуться чи так хтось. О... От завтра Грицько, без сомнення, соберьотьця та й завезьот слабого... — Грицько ніяково посміхнувся і незадоволено почав чухати потилицю. — Раненько соберьотьця та й рушить сїбе. Тут недалеко, верстов з десяти, не боліє...

— Де десять! — скрикнув Гриць. — У Глиняне десять? Та тут й п'ятнадцять мало!

— Ну, чи десять, чи боліє... ето всьо рамно!

— Хм... "усьо рамно"... — знов зам'явся Гриць, чухаючись уже на самій потилиці. — Якби самому, так воно нічого, а з слабим чоловіком... А як Панас помруть по дорозі, що я тоді?

— Ну, от! — усміхнувся добродушно Халабуда, — Чого ж йому помірають? Без сомніня ще й нас переживьот... Немножко заслабел... челаек, то верно. Так ето ж у його часто буваєть... Послабеєть та й видужаєть окончательно сібе на здоров'я... Да... А помірають... зачим? Чудачок, їй-богу...

— Так хай Панас тут собі видужають, а по здоров'ю й підуть собі, якщо не схочете держать... — хутко проговорив Гриць і з надією подивився на прикажчика. Але той тільки м'яко-нетерпляче повів головою і, як маленькому хлопчикові, став йому вияснити, що економія зовсім не больниця і що "оконательно" ніколи для хорих не будувалась. А через це він мусить неодмінно завтра везти Панаса, та й годі.

— Я не знаю, їй-богу... — підняв якось брови й, скривившись, почухався Гриць. — Хай хтось другий повезе...

— Ну, хто ж другий? — м'яко спитав Халабуда і повів по всіх очима.

Петрик, що прудко бігав очима по хаті, вмить повернувся до Саньки і заклопотано почав їй щось говорити.

— Ну, пушай Трохим повезьоть...

Петрик перестав говорити і подивився на Трохима.

— Трохим не повезе! — твердо й злісно сказав той. — Ще не був душогубцем і не хочу бути!

Халабуда якось пильно подивився на його, але нічого особливого не почув, одвернувся, почистив двома пальцями кінчик носа й хотів далі говорити, але в цей мент Кіндрат прокашлявся і, трохи почервонівши, з запинками проговорив:

— Ви от самі... той... кажете, що у дядька Панаса буває це часто... нехай вони полежать, видужають... А то ж хіба можна... у негоду, по мокрому везти слабого?.. Вони ж не в кого заслабли, як тут... По фельшара послати б... Атож... Це ж смерть може бути... Як той... коли...

Він заплутався, почервонів ще більше і, замовкнувши, ніяково-соромливо всміхнувся до всіх.

— Годують вівсяками та помиями та ще хочуть, щоб не заслаб, — почулось раптом від Савки. — Та ще й виганяють на смерть... От не повезем, та й усе! От ніхто хай не везе!

Він навіть устав і завзято озирнув усіх.

— Ну, ти, Савко, помалкуй собі там! — махнув на його рукою Халабуда.

— А то що? — зневажливо подивився на його Савка. — Рошитаєте? Ой-ой-ой! Злякався... Ох, боже ж мій!.. Яке горе... То й рощитуйте! Наче тільки й світу, що ваша економія!

— Хм! От неблагодарность! — хитнув на його головою Халабуда. — Уже забув, як просілся со сльозами на глазах, щоб прийняли його. А тепер... смотри какой!.. Как будто я насамделі хочу щось таке зробити з Панасом... Даєш без сумніву коней, воза, одвезуть, як слід, спокійно, благородно... Ще не хорошо! Не благодарно! Не благода-рно! Приймаєш їх остаточно як людей, даєш їм поміщення, пропитання, усьо як слід, а вони тібе... От, приміром, Трохим... Я не посмот-рел, що його прогнали од Кованьковського... Без сумніву прийняв... Челаєк просить, як отказаться. А виходить остаточно, що он... неблагодарний...

— А як ви прийняли Трохима? — перебив його той. — Напівдешевше, ніж у Кованьківського... Та за це вам у ноги падають? На душогубство йти?

Хо! Дуже вже жирно буде! Сам не повезу і повезти не дам. Чуєте? Хай спробує хтось повезти!

Він усміхнувся спокійно, але в голосі дзвеніла така тверда, непохитна рішучість, таке зле, повне зненависті чуття, що Халабуда знов пильно-пильно подивився на його і знов нічого не одмовив, а, одвернувшись, ще тихіше, ще лагідніше заговорив собі далі:

— І послаблення усякі їм робиш, і... вольготи... У село хоче йти — іди. Погулять?.. Погуляй собі... А окончательно виходить усьо то напрасно. Приходить, скажемо, какойсь отець... Просить: "Бога ради, прийміть сина до економії... Зима такая важкая тепер..." От, приміром, отець Андріїв... І не бідний, хазяїн... а прийняв... А от кинься тепер до Андрія, так і он без сомнення за всіма скаже "не повезу".

— Ну, цей не скаже! — усміхнувся Трохим. — То ваш! Хазяйські сини благодарні... То ми вже, голод —рабці...

Андрій, що напружено, вперто дивився під лежанку, при цій мові підвів раптово голову, почервонів і, блиснувши очима до Трохима, повернувся до Халабуди й одривчасто, рішуче-палко промовив:

— Я повезу завтра!.. Дасте коней... Я повезу!

— Повезеш?! — не всміхаючись і впившись у його своїми чорненькими, пронизуватими очима, спитав Трохим.

— І повезу! — підняв голову догори Андрій. — Думаєш, тебе злякався? Голодрабця? Ану, спробуй тільки зачепити!

— Добре! — хитнув головою Трохим. — Вези! Халабуда хотів вмішатись, але в цей мент на полу заворушився Панас. Прохрипівши щось тихо, він одітхнув і голосніше промовив:

— Не чіпай, Трохиме... Хай... везуть... Що там! Все одно... Там що... слід мені, — звернувся він до Халабуди, — пощитайте... Все одно... Чи тут, чи там...

Бліде, затагнуте всередину лице його з рідким звислим волоссям і цапиною рудою борідкою було якесь байдуже, мляве й виявляло одну тільки безсилість і муку від хвороби. Він збирався ще щось сказати, але захрипів, захитався під глухим кашлем і, махнувши рукою, сперся на свиту.

— Ну, от і харашо!.. І окончательно... той... харашо! — підхопив добродушно Халабуда, — Андрій повезьоть сібе завтра, і... і кінєц. Да... А тепер я й поїду... Ви ж, хлопці, завтра, як я говорил... Грицько поїдїть за поденними...

— Та знаємо! — перебив його Трохим. — Чули...

— Мені треба на село! — раптом промовив Андрій, звертаючись до Халабуди. — Я недовго буду!

— А чого ж!.. А чого ж!.. — зараз же згодився той. — Када нада, то йди... А чого ж!.. Тільки не барись, потому... той...

І, не договоривши, наче справді поспішаючись, він повернувся і, глянувши мимохідь на Килину, що стояла біля казанів спиною до столу, з діловитим виглядом пішов із хати. За ним, не дивлячись ні на кого, якось завзято, гордо накинувши наопашки свиту, вийшов і Андрій. Як тільки вони вийшли, в хаті піднявся гомін. Гриць і Софійка гнівно, з запалом почали лаяти Андрія, Санька боронила його, Петрик виляв і не стояв ні за тих, ні за цих, Килина мовчала, а Трохим, підійшовши до Юхима і щось промовивши йому тихо, накинув на голову шапку і вийшов із хати. Зараз же вийшов за ним і Юхим. Як тільки він переступив за поріг сіней, Трохим, що чекав уже на його, зараз же тихо, рішуче спитав його.

— Миндаль при вас? — При мені. — Дайте її сюди!

— Та що буде?

— Щось... Я йому покажу...

Дід почав колупатись за пазухою і хутко вийняв звідти загорнуту "миндаль".

— Я йому покажу... — глухо, злісно промовив Трохим, беручи з рук Юхима ганчірку й розгортаючи її. — Буде він знать, як голодрабців на смерть возити... Щеня!..

— Що ж ти йому зробиш? — зацікавлено спитав дід.

— Що!.. Я йому підкину миндаль, а завтра скажу, що у когось єсть... Хай пошукають...

— Та-ак? — протягнув дід. — Хм... Це ж, брат, тюрмою пахне...

— Тюрмою?... Ха-ха-ха! — терпко засміявся Трохим, низько нахилиючись до рук, в яких ледве сірів невеличкий хрестик. — А я не знав... Ну, нічого, хай покуштує... і хазяйський син...

— Хм... — замислився Юхим. — Це той... І миндаль пропаде задурно і... все-таки... Воно-то правда, парубок дуже вже задається... але ж тут...

— А щоб Маринка не дуже жалкувала, — не слухаючи його, заговорив знову Трохим, — то ми панкові ось що зробимо... — І він, держачи хреста в пальцях обох рук, зробив ними так, ніби хотів переломити надвоє. Дід аж за руки схопив його, як догадався, що він хоче робити.

— Тю! Сказився, хлопче? — злякано прошепотів він, вириваючи від його хреста. — Та тоді ж зараз же догадаються, що на злість зроблено. Ну, й ти ж...

— Хм... справді... — з жалем згодився Трохим. — Ну, чорт його бери, хай вже носить панок. Ну, а миндаль все-таки дайте сюди.

— Щоб поламав? — усміхнувся дід, вертаючи хреста. Трохим узяв, замотав у ганчірку й сховав у кишеню. А дід, подумавши трохи, поволі почав: — Бач... коли вже діло на те йде... хм... то треба його й робити добре. А так, як ти хочеш, так не годиться, так зараз же впізнають, що підкинено. Тут треба якось мудріше. — Дід трохи подумав. — Тут треба так зробити. Я піду зараз до того панка і скажу йому: "Так і так, мовляв, ваше благородіє, десь у когось в економії миндаль є, та незвісно у кого. А от дасте так рублів п'ять-десять, щоб, значить, підпоїти та випитать, то, може, й знайдеться". О! А завтра рано можна сказати, що "так і так, мовляв, шукайте у наших. У кого, не знаємо, але десь у хаті є". Зроблять трус і знайдуть. І вийде гладко, і ми не без користі — рублів якихсь п'ять-десять та виручимо. Себе, брат, ніколи не треба забувать. От тільки Маринка. Як із нею?.. Хм... Ще як обізлиться, то може наробити шелесту...

— Я з Маринкою сам побалакаю. Ви йдіть зараз... — промовив Трохим.

— Добре, добре. Тільки ти вже там з дівчиною якось... пом'якше. Жаль...

— Та вже знаю. Йдіть прямо. І в хату не заходьте...

— А чого мені в хаті треба?

Дід охоче, бадьоро застібнув піджак і рішуче попрямував до будинку. А Трохим постояв, ще трохи подивився за дідом і пішов у кухню. Ввійшов,

походив по хаті, не зважаючи ні на кого, і, підійшовши до Маринки, що стояла біля Килини з макітрою в руках, коротко сказав:

— Іди за мною, Маринко.

Маринка злякано подивилась на його, а Килина здивовано поширила очі й спитала:

— А тобі вона нащо здалась?

— Треба.

Маринка перевела очі на Килину.

— Іди... — здвигнула та плечима і, взявши з рук у неї макітру, поставила на лежанку. Трохим поволі пішов із хати, за ним злякана, здивована Маринка.

— Ти взяла миндаль у пана? — зупиняючись за порогом сіней, повернувся раптом Трохим до неї. Та мовчки дивилась на його, піднявши голову догори. — Я тебе питаю: ти взяла? Не бійсь, говори. Я знаю...

— Ні, я не брала, — прошепотіла Маринка.

— Хм... — усміхнувся Трохим задоволене. — Брешеш. Дід Юхим казав, що ти взяла. А ось і миндаль та... — виймаючи з кишені ганчірку й розгортаючи її, показав він хрест. — Ну?

Маринка дивилась на "миндаль" і мовчала.

— Узяла?

— Узяла, — ледве чутно прошепотіла вона.

— Нащо ж ти взяла?

— Так. Од панів утекти...

— Не любиш їх?

— Не люблю...

Трохим мовчки подивився на неї, потім оглянувся позад себе, сів на призьбу і, озирнувшись навкруги, промовив:

— Підійди ближче.

— Чого? — опасливо прошепотіла Маринка, не підходячи, а навпаки, подаючись трохи назад.

— Та не бійсь, іди...

Маринка повагалась трохи, потім несміливо підступила до його й зупинилась біля самих його колін. Він мовчки тихо обняв її, притягнув ближче до себе й посадив на коліна. І замовкли. Очевидячки, обом було ніяково, і гарно, і солодко-сумно. У стайні було чути іноді злісне іржання коней, що бились між собою, далеко в селі гуртом гавкали собаки, та подихав свіжий, морозний вітерець.

— За що ж ти не любиш панів? — нарешті тихо промовив Трохим, щільніше притуляючи її до себе. В голосі йому не було звичайної насмішки, не було черствого, злісного тону, а щось тепле, м'яке. Маринці захотілось плакати.

— Б'ються... — прошепотіла вона дрижачим голосом.

— Дуже б'ються?

— Дуже... Помовчали.

— Бач, Маринко, — знов почав Трохим, — ця миндаль, що ти взяла, вона не дорога. За неї не можна хати купити. Погана миндаль...

— Як?! — повернувшись і дивлячись йому близько в лице, мало не торкаючись носом до носа, прошепотіла вона злякано. — А буфетчик казав...

— Буфетчик дурень...

— Та за царську миндаль не можна купити хати? — уперто й якось недовірливо перепитала Маринка. І чулось, що вона не вірить, чулось, що вона бачить обман, і чулись також нотки злості, одчаю, суворого, упертого завзяття. Вона навіть заворушилась і хотіла злізти з колін, але Трохим ще дужче обняв і не пустив її.

— Хоч би й царська... все одно, — навчаючи, заговорив він знов. — Як не дорога, то вже нічого не зробиш. А бачиш, ми зробимо краще таке. Ти чула, що Андрій хоче везти дядька Панаса у волость?..

— Чула, — прошепотіла Маринка.

— О... А як повезуть, то дядько Панас помруть по дорозі, бо холодно, а вони слабі. А ми з дідом хочемо, щоб Панас видужав тут. Так от ми підкинемо цю миндаль Андрієві: у його знайдуть, і він не поїде, бо... бо його заберуть у тюрму.

— У тюрму?..

— Атож. А тобі хіба жаль його?

— Жаль...

— Хм...

Трохим помовчав трохи.

— Дурна ти ще, — сказав він нарешті, і в голосі в його знов почулася злість і насмішка. — "Жаль"... Мало, видно, ще били тебе. Не вибили ще жалю. Хм. "Жаль"... А вони тебе дуже жаліють?.. Га?.. Ех!.. Жаліти їх? У-у-у!! — зашипів він раптом з невимовною, скаженою, дикою ненавистю. — Не жалій їх!.. Чуєш, Маринко? Не жалій ніколи!.. Нікого не жалій з їх, бо ніхто тебе не жаліє. Виростеш, сама це скажеш. Гризи їх, проклятих, одгризайсь, кусайсь. А не жалій! На миндаль плюнь, кажу, бо в тюрму тільки за неї попадеш. Хай вони, ті, що б'ють тебе, ідуть у тюрму. А будеш жаліти, то вони тебе так заштовхають, що й чоловіком не будеш. Он і тепер вже й малої дитини боїшся.

— Я не боюся вже нікого. Я й тюрми не боюсь! — завзято прошепотіла Маринка.

— Не боїшся... — напівсумно, напівзадоволено, але знов м'яко сказав він і ніяково, несміло якось підніс руку до щоки її і ніжно, обережно погладив її. Маринка мовчки щільно притулилась йому до грудей і застигла. У небі високо-високо виразно жовтіли золотими кружками зорі; блищала вода під смугами світла, що вибивалось із вікон кухні; одноманітно, ледве чутно гавкали собаки на селі. Десь біля стайні зачулась чиясь хода, неголосна мова, потім жіночий придушений сміх — і знов затихло. Трохим швидко зсадив Маринку на землю і, подивившись до стайні, сказав суворо:

— Так чуєш же, Маринко? Завтра ані оком не моргни, коли знайдуть у Андрія. А то я... Гляди!

— Значить... ми тут і зостанемось? — глухо, здавлено спитала Маринка.

— Не знаю! — бовкнув він холодно, жорстко і мовчки пішов угору до току. Маринка тихо попленталась в хату.

VI

Дід Юхим стояв біля порога, заклавши одну руку за спину, а другою погладжуючи бороду, і балакав з "панком". Олександр напівлежав у кріслі, заклавши ногу на ногу, і, пускаючи дим через вуса, пильно слідував за їх розмовою.

— А звесно... а звесно... — охоче згоджувався Юхим на докази вчителя, який вияснював, що користі з "миндалі" не може бути ніякої, що красти не годиться, що за крадіж можна й тюрми достукатись. — Верно, верно... — зітхнув він нарешті. — І собі нікаторой пользи, і другому одна шкода... А всьо по недоразуменію своїому. Не розкинеть умом своїм, що й до чого і... і делаєть непри-ятності. І поправить уже трудно... Примером сказать, з єтим случаєм. Оно-то, я ж говорю, догадка єсть, що хтось украв, а хто, де, як...то вже і незвесно... Положим, можна б знайти, када б...

Дід зам'явся, погладив бороду і глянув на панка.

— Так в чем же дело? — підбадьорюючи й з надією скрикнув панок.

— Так бачите... дело в тім, — дід знов зам'явся, почухався в бороді, потім, мов наважившись, рішуче одняв руку від бороди і сказав: — Знаєте, я вам так скажу:

у всякого челаєка можна всього дізнатися, аби знати, як під'їхати до його... Буває такий, що нічим ти його не візьмеш, ні грозьбою, ні прозьбою, — як до стіни всьорамно. А розсердь тільки, так все тобі й викладе, як по писаному... Да... А другой... буває, хвастається любить... Готов себе самого з грязюкою змішати, аби тільки хваснуть... О... І з таким добре діло мати... А ко торий водочку любить... У всякого своя

натура... З чоловіком треба вміти поводитись... А ще як єсть пособниця-во дочка... о, тоді бери його прямо руками... От, приміром, і тут... Будь так, значить, за що поставить хлопцям нашим раз, другой водочки, так можна б і миндаль знайти.

— Нет, в самом деле? — радісно спитав панок. — Можно?

— А чого ж?.. Я ж говорю, вона десь єсть, тільки вот... — Він зупинився і пильно став дивитись, як панок хутко поліз у кишеню і, вийнявши гаманець, почав там щось шукати. Потім, наче те його мало торкається, заговорив далі знов про те, як йому жаль стало за "господіна", як досадно зробилось, коли покражі не знайшли, як він постановив собі неодмінно знайти винуватого. Коли нарешті "господін" знайшов золоті п'ять рублів і з увічливою всмішкою подав їх дідові, він спокійно, не хапаючись, взяв їх і знов говорив собі далі. Умовившись про все й твердо пообіцявши неодмінно знайти пропажу, Юхим ще раз уклонився панам і став уже виходити, коли раптом офіцер зупинив його і сказав йому почекати його на ґанку для особистої розмови. Дід мовчки вклонився і вийшов. Чекать довелось йому недовго. Зараз же за ним вийшов і офіцер.

— Вот что, Юхим, — заговорив він зараз же з нотками ніяковості в голосі. — Я хотел тебя спросить, а... что ато за дивчина у вас на кухне, что за кухарку... как ее?..

— Килина?

— Да, да, Килина... Что она... а... как насчет там... з... ну, с хлопцами как она там?.. Гуляет?.. А?..

— Хто його зна... — нахилив голову Юхим. — Не скажу вам про це нічого... Знаєте, моє діло стариківське, а то собі молодь... Кажись, чесна дівчина, а проте...

— Ну, а так... з... ходит к ней кто-нибудь?..

— Господь її зна... — здвигнув плечима Юхим, — може, й ходить, може, й ні... А, видно, спонравилась пану?

— Да! — скрикнув офіцер. — Девочка... первый сорт... Я много бы дал, чтобы как-нибудь... Нельзя ли там, Юхим, как-нибудь... так... — він ніяково й підлабузнювато захихикав... — немножко, значит, ко мне ее? А?.. Я бы тебе уж на целое ведро дал бы... А, Юхим? Постарається?

— Хм... хто його зна... — неохоче промовив дід. — Знаєте, це діло таке, що якось з ним і підступатися не той... неловко... Та й не звесно, чи піде ще вона... Дівка строга...

— Ну, пустяки!.. Хе!.. Ты там как-нибудь... так, знаешь... З!.. Такой, как ты, не сумеет?.. Хе-хе! Скажи ей, что ничего не пожалею, с собой возьму... Понимаешь? А вот й задаточек тебе... — і офіцер, вийнявши гаманця, почав колупатись в йому.

Юхим живо подивився, але зараз же й одвернувся.

— Вот... не знаю сколько, но все равно... — протягуючи гроші, сказав Олександр. — Выйдет дело, еще столько же... Тут, кажется, рублей пять...

Юхим ще раз глянув на гроші і знов одвернувся. Потім раптом протягнув руку і, беручи гроші, промовив:

— Тільки ось що, паничу: не піде — вина не моя... Добре?..

— Ну, конечно! конечно!.. — згодився той. — Я й не буду винить тебя... Что ж... Я только тебя прошу, чтобы ты ей сказал, — вот й все... Ну, конечно, й с своей стороны посоветовал... Ведь все равно ей одна

дорога... Так уж лучше пусть хоть город увидит... Скажи ей, что устрою ее, как бариню, будет себе жить, ни о чем не думая... Чего ж ей еще?..

Дід усміхнувся.

— Жить? — хитнув він головою. — Яке вже там життя? Знаю я вже... Правда, спершу то й живе, а там? Ех! А Килина шукає не того... Дівка волі шукає... щоб справді жити...

— А разве я ее навеки беру к себе? — засміявся панич. — Будет иметь воли сколько угодно...

— Ні! — зітхнув Юхим. — Не тої волі.

— З! Ерунда! — перепинив його офіцер, — Ты ей просто скажи все подробно, вот й все, — й никакой там воли не нужно... Скажите, нежности какие... Ха-ха-ха!..

— Добре! — хитнув головою Юхим і хотів іти, але офіцер спинив його:

— Так ты зто, Юхим, сейчас постарайся, й если того... так валяй сейчас ко мне с ней, я уж буду ждать... Понимаешь? Прямо сюда... Она пусть обождет, а ты ко мне...

— Добре, добре!..

І Юхим тихо поплентався до кухні. І де далі йшов він, то тихіше й тихіше посувавсь. Коли він вступив у хату, там уже готували до вечері — ставили миски на стіл, різали хліб тощо. Посидівши трохи мовчки, напружено-задумливо на лаві, дід нарешті встав, походив по хаті і, зупинившись біля Килини, тихо, крізь зуби пробурмотів до неї:

— Вийди на часинку надвір, маю щось казати... Килина трохи здивовано подивилась на його, але мовчки, непомітно хитнула головою на знак згоди. Дід поволі запалив люльку, походив ще по хаті й раптом, щось згадавши, прудко поліз у кишеню, вийняв гроші й голосно попросив Гриця збігати по горілку. Всі аж застигли здивовані. Але Юхим, не даючи ніякої відповіді на всі розпитування, весело жартував і обіцяв цю ніч затопити горілкою всю кухню. І справді, у голосі його чулась якась злісна, запекла рішучість. Певно, що Гриць недовго вагався — накинув свиту, схопив шапку і в один мент вилетів із хати, тільки вітер пішов за ним. Останні, після невеличкої суперечки з Савкою, що хотів починати зараз же вечерю, постановили чекати на Гриця, а дід Юхим навіть пораяв, щоб Килина, як головна представниця інтересів кухні, зараз же пішла до економки й яким-небудь способом добула сала, яке можна було б дрібно покрити і добре засмажити на сковороді. До сеї поради всі, не виключаючи й зраділого Савки, пристали одноголосне, тільки сама Килина знайшла, що се незручно, бо сьогодні не було ні свята ніякого, ні надзвичайного випадку з життя. Але коли Юхим непомітно моргнув їй одним оком, вона взяла своє слово назад і навіть, накинувши на голову свою велику, темну хустку, зараз же згодилась іти до економки. І справді, подивившись пильно на діда, вона щільно закуталась і повагом вийшла з хати. Але Юхим щось раптом згадав і, схопивши шапку, побіг за нею. Вона вже чекала на його. Дід довго не думав. Поважно і з тою ж злісною рішучістю він переказав їй бажання офіцера і, сам не додаючи від себе ні слова, замовк.

— От таке?! — протягнула здивовано Килина. — А чорта пухлого він не схотів би? Га?.. Ха-ха-ха! Диви який!.. От так знімусь зараз та й побіжу...

Але між сміхом у неї чулось якесь стурбовання, хвилювання, якесь вагання, якесь безсилля.

— Бач, Килино, — тихо, сумно почав дід, — я тобі так скажу: все одно, чи тепер, чи в четвер, а не минеш ти цього... Не така ти, щоб з'їхати на Софійку... Дуже багато сили в тебе... Тільки ти не думай, що я за панича

стараюсь, — раптом хутко додав він. — Верно, він дав мені на чай, щоб я тебе підговорював... Та хоч би він мені й утрое більше дав, так воно б мені не завадило піддурити його... Коли ж правда правдою зостанеться... Чи візьме ще тебе Андрій, се ще баба надвоє ворожила... не такий у його батько... Він за копійку сина в скарб оддає, а тут наймичку за невістку візьме... Шкода, дівко... От і вийде те, що мусить вийти. Бо й ти з одної глини зліплена, що й усі!.. Мабуть, вже й тепер до офіцера серце мре? Га?..

— Пхі! — роблено-зневажливо повела плечима Килина, але дід тільки всміхнувся.

— Ой, не "пхі"... — сказав він сумно. — Видно, дівко, видно... Що вже тут?.. Так чи варто ж лобом стінку бити? Пропадати, так хоч пожити зате... Ех!

Дід з якимсь одчаєм махнув рукою, і в рухові тому, в голосі його тихому й хрипкому чулась та безнадійність, яка штовхає й на великі злочинства, і на дрібну бездіяльність, і мляву покірливість, — чулась безсила злість, придушений біль.

Килина мовчки слухала, не виказуючи ні рухом, ні голосом, що вона думає про Юхимові слова. Виразу ж обличчя не можна було роздивитись. Але Юхим якось і не дуже добивався відповіді, наче заздалегідь знав її. Він тільки говорив. Гунявий голос його дзвенів то злісно, то насмішкувато, то сумно і малював їй картини за картинами. В тих картинах, правда, спокою не було, не було у них тихого, щасливого затишку, твердої самовпевненості, — в них кипіло життя, вільне, дике, шалене життя.

— Одним словом, дівко... — закінчив рішуче дід, — я тобі ось що скажу: требуй з його, що можеш... коли вже на те йде... Требуй наперед грошей: 200—300—500— скільки в голову прийде. Требуй квартиру, одіж... вина, меду... чорта, біса... Всього... й живи!.. Живи, поки можеш

жити... Він все зробить... бо аж горить... Та й плюнь на все! Ех! І я плюну! Загуляю — і чорт його бери все на світі. Гулять — так гулять, як каже наша Софійка. Ну, й гуляй!.. Один раз живеш, так хоч раз же й гуляй!

— Ні! — вмить тріпнула уперто головою Килина і круто повернулась до хати. — Краще з голоду пропадати по своїй волі та чесно, ніж от так жити... Так йому й скажіть, — кинула вона гордо й прудко пішла в сіни.

— От туди к бісу! — здивовано протягнув Юхим, певно, не сподівавшись такої відповіді, і помалу й собі пішов у хату.

— Погано, погано! — зараз же добродушно звернувся він до Килини, яку вже розпитували, чого вона вернулась без сала. — Не годиться так робити, дівко. То не хоче йти, то знов хоче, то вп'ять не хоче... Як та попівна... А сало б се згодилось... Ій-богу! Так до чарки... шматочок... Верное слово!.. Гляди, щоб не жалкувала... Може, пішла б? Га? — знов кинув він до неї.

— Діду! — з ненавистю позирнула на його Килина. — Не будьте тим, що в болоті сидить! Сказала вам раз... Заробить хочете?.. Чужим соромом хочете...

Вона нервово одвернулась і почала для чогось знімати покришки з казанів, з яких зараз же піднявся вгору стовп пари. Дід мовчки подивився на неї, приголомшений її словами, потім раптом махнув рукою, одвернувся і сів на лаву.

— Не хоче! — хитнув він з ніяковою усмішкою на неї головою, звертаючись до дівчат, що були здивовані трохи і, видно, нічого зовсім не розуміли. — Не хоче... Х-хе... Заробить... От тобі... Так... Е-е!.. Все одно! Сьогодні все потопимо — і добре, і погане... не буде вже діда Юхима!.. Годі!.. Соромом... заробить... Ех!..

Килина роздратовано, нетерпляче-злісно стукала мисками, горщиками, кочергами, штовхнула навіть разів зо два Маринку, яка подивлялась на неї злякано-здивованими очима. А Юхим, відповідаючи усім на дивування, що Килину ніби щось укусило, також ніби загубив рівновагу: то весело, нервово жартував і сміявся, то зразу замислювався й мовчки, задумливо, похмуро пихкав люлькою.

Раптом Килина кинула ложку на лежанку, витерла руки і, підійшовши до полу, мовчки стала напинати на себе кинуту хустку. Дід пильно-понуру почав дивитись на неї.

— Ходіть! — вмить, повернувшись до його, криво й ніяково всміхнулась вона. — Я хочу сала! Тільки з вами підемо до економки... Сама не смію.

І, не дивлячись на здивованих і трохи навіть стурбованих товаришів, вона рішуче пішла з хати. Дід Юхим з тим же понурим і навіть суворим виглядом пішов за нею, навіть не звертаючи уваги на те, що таким своїм поведженням вони дають привід робити різні догадки. Біля стіни чорніла висока, дужа постать Килини.

— Ведіть! — прошепотіла вона здавлено... Юхим почухався.

— Бачиш, Килино, — понуро й сумно заговорив він. — Ти краще не ходи... Ій-богу... Коли ти мені сказала те слово... "Соромом заробить"... Мені спершу дуже боляче було, а потім... я роздумався... Ти прости мене...:

знаєш... ех! Одним словом, Килино, не ходи... Од серця тобі говорю... Не треба... Обманить ще... обдурить... Ти гаряча.

— Кого? Мене обдурить?! — скрикнула вона гордо. — Х-хо!.. Це побачимо ще!.. Ведіть, я хочу... Ну, хочу посидіти з ним!.. От і все!.. Не з'їсть же він мене,хе!

В голосі її чулась і ніяковість, і хвилювання, і, злість, і якась безвихідність.

— Як знаєш... — серйозно і сумно промовив Юхим, і, постоявши ще трохи, наче чекаючи відповіді, він нарешті повернувся й мовчки пішов до будинку. Килина з ним. Не зустрівши нікого, вони добрались до ґанку, біля якого Килина зосталась, а Юхим щез у дверях. Хвилини через дві він вийшов, махнув їй рукою, і, коли вона вийшла, не поспішаючи, на ґанок, він мовчки поступився, даючи їй дорогу в сіни, і зараз же, як вона ввійшла туди, зачинив двері, постояв трохи і тихо пішов до кухні.

— А, королева моя! — зараз же гаряче прошепотів у Килини над вухом офіцерів голос, як тільки вона вступила в теплі півтемні сіни, в яких були прикручені лампи й не було ні душі. — Пришла все-таки!

І, міцно обнявши за стан, він обережно повів її через сіни, одчинив якісь двері і ніжно пустив її вперед себе. Килина ввійшла і зараз же зупинилась біля порога, цікаво озираючись. Світлиця була невеличка, але осяяна блакитним світлом гарного круглого ліхтаря, що звисав зі стелі, обвішана малюнками, килимами, обставлена м'якою меблею, вона вся дихала затишком, теплом, пестощами.

— Гарно у вас... — тихо промовила Килина, силкуючися не дивитись на його. — Любо так...

— Разве? — прошепотів він, нахилиючись до неї й жадібно обнімаючи за стан. — Хорошо?.. Да?.. Нравится? Славная моя... гордая... пришла.

Він хотів зазирнути їй в очі, але вона навмисне закрила їх і, трохи розкривши сухі, гарячі губи, зблідши, спершись на стіну, мовчки підставила лице під його дикі, жадібні поцілунки.

— Сядем... — одкинув він трохи голову й озирнувся. Вона розплющила очі і подивилась собі на чоботи, від яких на підлозі були сліди грязі.

— Ноги у мене... чоботи в болоті... — промовила вона тихо.

Він подивився їй на чоботи, потім на килим, що був простелений мало не на всю підлогу і, щось згадавши, підбіг до широкого турецького дивана, що стояв біля стіни, і підняв щось з землі.

— Сбрасьвай сапоги! — сказав він, вертаючись і держачи в одній руці гарні вишиті пантофлі, а другою знов обнімаючи її.

Килина з усмішкою подивилась на пантофлі, злегка одвела його руку й почала скидати чоботи.

— Ну, вот! — задоволене промовив він, коли вона поставила до стіни незграбні свої чоботи і всунула хоча невеликі, але грубі й червоні ноги свої в м'які, теплі пантофлі. — А теперь й сесть можно.

І не випускаючи її стану з обіймів, він підвів її до канапки, обережно посадив її і сів сам поруч неї, впиваючись блискучими, масляними очима в гарне, зблідле лице її з виразними, дуже червоними кружечками рум'янцю на щоках, з великими сірими очима, які, здавалось, потемнішали й були глибші, ніж раз у раз.

— Но хорошая же какая! — з захопленням скрикнув він, любуючись нею. — Боже, какая хорошая!

— "Хорошая"... — повторила вона і соромливо-ласкаво глянула на його, — Справді, "хорошая"?

— Прелесть!

— І ви хороші... — промовила вона, не зводячи з його очей. — Дуже хороші. Аж тут болить, — вона показала на серце, — як дивишся вам у вічі... І холодно так... Гарно...

Він радісно засміявся і сказано почав цілувати її, то одпихуючи, то знов забираючи в обійми. Вмить Килина злегка одіпхнула його, одсунулась і, проводячи рукою по гарячому лиці й по очах, що стали як п'яні, лукаво промовила:

— А я ж все-таки і досі не знаю, чого ви кликали мене... Дід казали, діло є велике... Ну що ж ви мені скажете? Чого кликали?

— Чего?? — він схопив її обома руками, притягнув близько до себе і, щось прошепотівши на вухо, почав ще скаженіше цілувати. Килина хотіла визволитись, хотіла одіпхнути його, але він ще з більшою силою, з якоюсь божевільною силою тяг до себе і, весь дрижачи, щось шепотів їй. Раптом вона одхилилась трохи назад, схопила його голову і, подивившись в його затуманені очі, дико, несамовито вгризлась губами в гарячі уста його й замерла; потім знов одхилила, знов глянула і знову застигла довгим поцілунком. Потім вмить дуже шарпнулась, вирвалась і, одстрибнувши, стала на ноги, дивлячись на його якимсь зляканим; п'яним поглядом. Він, щось бормочучи, хотів знову схопити її, але вона хутко ступила ще трохи назад і, тремтячи вся, зашепотіла:

— Ні, ні, ні!.. Буду кричать... Сидіть тихо... Я щось хотіла вам говорити... Забула...

Вона провела тремтячою рукою по дуже блідому лиці й напружено задумалась, важко дихаючи.

— Ах, да оставь... Килина!.. Ну, йди же... — якось простогнав він, але вона вмить підняла голову, якось чудно глянула на його і, зразу ж з блідої зробившись вся червона, якось одривисто й холодно почала:

— Слухайте, паничу! Коли я йшла до вас, я... хотіла вам... — голос у неї переривався часто, ніби їй важко було говорити... — ось що сказати... Ви... переказуєте... через діда, що... візьмете мене з собою, коли... я... коли... я... ну, коли я стану... вашою... полюбовницею... Так?

— Ну, так... Ах, оставь ты это... — протягнув він з мукою руки до неї, але вона одступила ще на ступінь і ще холодніше, ще суворіше провадила далі:

— Казали, що дасте квартиру і... все... Так?

Він трохи розумніше й здивовано подивився на неї.

— Так?

— Н-ну... та-ак... Это все?

— Ні... Подождіть.

Лице її дедалі ставало холоднішим, якимсь напружено-рішучим. Губи складались якось терпко, твердо, лице знову стало бліде, аж жовте, але це надало їй ніби ще більшої краси.

— Ви говорите "так"?.. Так от же що!.. — Вона на хвилину зупинилась, мов не маючи сили далі говорити, але вмить почервоніла знову вся і, рішуче, уперто зупинивши на йому погляд, заговорила: — Так слухайте... Ви кажете, що любите мене... Я цьому не вірю... І сама вас не люблю... А ви хочете мене за полюбовницю взяти... Так? Ну, так от що: візьмете мене в город, дасте мені квартиру... — вона на мент зупинилась, — дасте мені в руки 300 карб. ... Чуєте? І тоді... я вас слухатимусь... От все. Хотите, то...

Видно було, що їй було безмірно тяжко; вона нервово давила собі одною рукою пальці другої руки, очі її ніяково ходили по кімнаті, груди

важко й нервово здійсмались, сама стала знов мертво-блідю.

Зупинившись, вона подивилась йому в лице, яке стало теж спокійніше і дуже здивоване, і, не знаючи, що далі говорити, з мукою почала ще дужче давити пальці.

— Хм... Так вот ты какая!.. — насмішкувато промовив нарешті офіцер, цікаво дивлячись на неї. — Я й не знав... Думав, в самом деле... невинная... А ты бывалая, значит... Кто ж ато тебя так научил? А?.. Молодчина!.. Хм... — Він витягнув одну ногу, захитав нею і, любуючись її мукою, погладив вуса... — Недурно придумала... Откровенно... Ну, й не стыдно ж тебе? А? А стыд-то свой...

Килина вмить здригнулась вся, спалахнула на все лице полум'ям, блиснула в його очима і, як вихор, повернувшись, кинулась до дверей, зшпурнула з ніг свої пантофлі і дрижачими руками хутко, нервово почала взувати чоботи. Офіцер спершу широко, злякано розплющив очі, потім схаменувся, кинувся до неї й, умовляючи, прохаючи вибачення, хотів знов обняти її, але вона так повела всім тілом, так позирнула на його, що він аж одступив від неї трохи.

— Випустіть мене! — хрипнула вона, узувши чоботи й випрямляючись.

— Да что с тобой? Килина! Да плюнь!.. Я согласен, я на все согласен... Я ведь... Завтра же...

— Пустіть, я вам кажу, а то буду кричать!! — прошепотіла вона з таким вогнем ненависті, що він тільки з острахом і дивуванням подивився на неї, потім поспішно визирнув у двері, чи нема кого в сінях, і мовчки пішов уперед. Килина, закутавшись по самі очі в хустку, пішла за ним. Одчиняючи вже двері, що вели надвір, він ще раз несміло спробував обняти її, щось шепочучи на вухо, але вона дуже одіпхнула його, шарпнула двері і вискочила на ґанок. Мало не перестрибнувши через всі східці, вона хутко пішла вгору, не озираючись і щільніше кутаючись в

хустку. Ввійшовши в кухню, вона зараз же звернулась до діда і голосно промовила:

— Нема, діду, сала й не буде! Будемо й так! Всі вже сиділи за вечерею і, мов по команді, повернули до неї голови. На столі стояли миски з кандьором, лежав порізаний хліб і блищали дві великі пляшки горілки.

— Та-ак? — протягнув дід, здержуючи на півдороги ложку. — Ну, й слава богу! — хитнув він з якоюсь полегкістю в голосі. — Хай йому біс, з їхнім салом! Сідай краще вечеряти... Наші вже тут думали, що ти на село вже пішла...

Але "наші", видно, не тільки се одно думали, а кожний, певно, гадав про себе різне. Але Килина, не одмовляючи нічого ні на розпитування, ні на хитрі підступи й догадки, підійшла до жердки, нервово скинула з себе хустку і якимось чудно посміхнулась. Потім, озирнувшись по хаті, помітила Андрія, що не сидів разом з усіма, а з похмурим виглядом ходив по хаті, нахмурилась і, кивнувши йому головою, одійшла до дверей.

— Ну? — тихо, але з напруженим чеканням кинула вона, як тільки він підійшов до неї. Біля столу зачувся з їх сміх і вигадки.

— Говорив... — заговорив Андрій живо й повеселішавши зразу. — Батько схиляються...

— Схиляються? — їй-богу... Тільки, кажуть, чого це така нетерплячка взяла мене... Ну, й той... і кажуть: подожди до осені... Як жнива покажуть... Ну, а жнива...

— Ха-ха-ха! — не слухаючи його далі, голосно зареготалась вона і, аж хитаючись всім своїм дужим, струнким станом, одійшла від його.

— Та подожди, послухай! — скрикнув напівображено, напівзлякано Андрій, але вона тільки ще голосніше вибухнула нервовим сміхом і, махнувши рукою, підійшла до столу.

— Чуєте, діду! — крикнула вона, сміючись. — Кажуть люди, що брехня правдою хоче бути! Ха-ха-ха! Налийте мені, діду, чарку... змерзла... треба хоч погрітись... Всі холодні такі... От тільки Гриць теплий!.. Правда, Грицю? — сідаючи боком до Гриця й обнімаючи його за груди, зазирнула вона йому в лице. Гриць спершу здивувався, потім поклав ложку, втерся й засміявся. Видко було, що йому стало й ніяково, і приємно. Тим часом Юхим мовчки взяв чарку, налив її і також мовчки подав її Килині, яка сиділа спиною до столу й не бачила того. Замість неї чарку взяв Гриць і, одхилившись трохи, підніс Килині.

— А! — скрикнула вона, беручи чарку й встаючи. — Будьмо здорові!

І, по-парубоцьки перехиливши чарку в рот, ковтнула, скривилась і, не закусуючи, простягла руку з чаркою знов до діда.

— Ще? — підняв він до неї очі з тим же серйозним і похмуро-сумним виразом лица.

— Ще! — засміялась вона. — Будемо гулять!.. Ха-ха-ха!! Чого ви всі витріщились?.. Хіба й я не можу горілки пити?.. Ого!.. Лийте, діду, лийте! Нема сала, так хоч горілка є...

Ха-ха-ха!!

Навіть Трохим трохи стурбовано зупинив на ній свої похмурі, суворі очі і декілька хвилин не одводив їх від її дуже блілого лица, на якому грало щось неспокійне, болюче.

Дід налив, поставив на місце пляшку і знову взявся за ложку.

— А ти, Софійко, пила? — держачи чарку і дивлячись на Софійку, спитала Килина.

— Пила! — роблено-весело мотнула та головою, не дивлячись на неї.

Килина знов перехилила чарку, ковтнула і аж здригнулась всім тілом.

— Н-ні! — поводячи з огидливістю плечима й ставлячи на стіл чарку, промовила вона. — Погана дуже!.. Бр-р... Як ви п'єте її?..

— Килино! — вмить почувся позад неї зворушений, дрижачий голос Андрія. Килина повернулась.

— Чого тобі? — холодно озирнула вона його з ніг до голови.

— Йди, я тобі щось скажу... Ти ж недослухала...

— Після жнив скажеш! — сухо, терпко кинула вона й одвернулась.

Андрій густо почервонів, але як стояв, так і застиг, дивлячись їй в спину. Потім хутко повернувся, одійшов до полу і мовчки сів на його.

— Ха-ха-ха! — зареготався Трохим, зазираючи повз Килину до Андрія.
— Що? Опікся, небораче? Постуди трошки, смачніше буде!.. Ха-ха-ха!..

— А тобі чого?.. Вовк!.. — гнівно глянула на його Килина. — Жери он там!

Андрій голосно, гидко вилаяв його на всю хату. Трохим зразу перестав сміятись.

— Що-о?! — в один мент посинівши й дико блиснувши очима, прошепотів він, — Ти будеш лаяться?!

І тихо, поволі підвівшись, зігнувшись, випнувши вперед голову, як той звір, що збирається кинутись на ворога, він устав і почав вилазити з-за столу. Як і в той раз, коли він гриз шию Рухлі, на висках йому повипинались жили, з носу виходило важке, часте сопіння, губи побіліли, а в очах бігало щось фосфоричне й страшне. Усі затурбувались. Кіндрат зробився серйозним і пильно дивився на його. Гриць і собі чогось устав, Петрик одсунувся від столу й одійшов до полу, мовляв, "моя хата скраю"; навіть Савка поклав ложку і разом з дівчатами злякано дивився то на Андрія, то на Трохима. Тільки дід Юхим наче нічого не бачив і не чув: уперто-похмуро носив собі ложку од миски до рота і тільки голосно сопів носом. Темна постать Андрія з ледве видним обличчям не ворушилась на полу.

— Ти ще будеш тут лаятись? — тихо, з свистом якимсь прошипів знов Трохим, вилазячи з-за столу й поволі підходячи до полу.

— А ти що таке? Пан великий? — зачулось від Андрія, але голос його хоча й гучав задирливо, виявляв не то страх, не то ніяковість.

— Покинь його! — похмуро промовила Килина до Трохима. — Не чіпай.

Трохим наче не чув, навіть не подивився на неї; не спускаючи з Андрія очей, звисивши якось рівно руки по стану, він ішов просто до полу, все більше й більше нахилиючися вперед, мов збираючись раптом стрибнути і впитись тому зубами в груди. Вмить Килина хутко зайшла поперед його, стала перед самим його лицем і, беручи його за руки трохи вище ліктя, м'яко промовила:

— Не треба, Трохиме... Сядь... Хай собі...

— Пустити! — скидаючи її руки, хрипів він і хотів поминути її, але вона знов переступила йому дорогу і ще м'якше сказала:

— Ну, я прошу тебе, Трохиме... Зроби для мене... Покинь... Іди вечеряй... Ну, зроби ж хоч раз, коли тебе просять...

Трохим вмить мовчки круто повернувся, підійшов до столу, заліз на своє місце і, не дивлячись ні на кого, похмуро почав їсти. Юхим тільки зиркнув на його і знов звернув всю свою увагу на кандьор. Всі легше зітхнули. А Килина підійшла до Андрія, щось сказала йому і пішла з хати. Андрій схопив свиту, шапку й пояс і собі пішов за нею.

Вернулась Килина сама. Вона ніби заспокоїлась і не сміялась тим нервовим, чудним сміхом, а навпаки, ступала дуже спокійно, м'яко, тільки брови були насуплені якось твердо, суворо-рішуче, наче вона щось постановила і тільки чекає тепер, що буде далі. Не вважаючи на жарти товаришів з приводу балачки з Андрієм, вона спокійно відмовилась від горілки, яку підніс їй Гриць, і тільки підсіла до кандьору. Поївши трохи, вона поклати ложку, встала, перехрестилась до Трохима, що сидів під образами, і одійшла до полу.

— Сметану їстимете? — звернулась вона до Панаса. Той заворушився, повернув трохи голову, що ледве темніла за білим верхом кожуха, і прошепотів:

— Спасибі... коли є, дай трохи... Добра ти, Кирино... Вона, не хапаючись, взяла ложку й полумисок з мисника, вийшла з хати й незабаром вернулась з сметаною, яку разом з шматком хліба поставила біля Панаса. Він підвівся трохи, поставив полумисок біля себе і, обережно вмочаючи хліб у сметану, почав їсти. В хаті трохи утихло, потім балачка потроху знову почалась, закружляла чарка, заблищали очі, посипались жарти спершу на Килину й Андрія, потім на Петрика й Саньку, далі на кого попало, задзвенів сміх, зачулися пісні, — голота загуляла. Забулися сварки, забулись пригоди. Щезло горе, запанував один буйний, душний чад, що налив у серце дико-веселого чуття, що мішає думки, вкриває темною запоною майбутнє і ховає в п'янім забутті минуле. Загуляла голота. Спершу трохи здержувались через Панаса, але, як спорожнено одну квартиру й почато було Другу, товариство вже нічого не бачило й

не чуло, крім якогось туману в очах та шуму в вухах. Навіть Трохим розвеселився: з дуже почервонілим лицем, на якому ще виразніше тепер виступало ряботиння, з припухлими трохи губами, які наче хтось помазав салом, і блискучими очима, він жорстко сміявся дрібним сміхом і часто стукав кулаком по столі, але стукав так, що аж миски підскакували. Маринка, яку й сьогодні підпоїли, теж розвеселилась і навіть стала говорити щось про "миндаль", але коли Трохим пильно, гостро глянув на неї, збентежилась і почала щось бурмотати про панів. Потім раптом замовкла, очі, що були розгорілися, посовіли, потухли, все худе личко її ще більше зблідло, укрилось холодним потом, вона почала блювати... її схопили, однесли зо сміхом до лежанки й поклали на землі. Коли вона нарешті безсило схилилась на другий бік і хотіла заснути, її знов взяли, поклали на піл і вкрили чиймсь кожухом. Вона зараз же й заснула. Килина ж хоч постелилась на лежанці і навіть лягла, видко було, не спала. Коли знадвору доходив якийсь гомін або хто проходив повз вікна, вона трохи підводила голову, прислухалась і знов лягала. А голота гуляла. Дід Юхим перейшов уже "грядицю" і наче змінився весь. То, звичайно, він говорив і рухався поважно, спокійно, а тепер ніби хто налив йому в жили молоді, гарячої крові. Завзято взявшись одною рукою у боки, а другою піддержуючи люльку, він жваво водив головою, стріляв очима й заливчасто-широко сміявся. І хоча товариство було здебільшого не в такому стані, щоб помічати що-небудь, все-таки звернуло увагу, що дід переродився.

— Х-ха! — гордо хитнув головою Юхим, коли Софійка обняла й поцілувала "дідуся за те, що вони такі стали молоді". — Я, дівко, ще не такий був... Ого!.. Я тобі говорю!.. Стій, стій, стій!.. — повів він рукою, наче спиняючи когось, хоч ніхто йому не перечив. — Стій, ти слухай мене. Я, брат... Коли я молодий був...

І починалось оповідання якої-небудь плутаної, довгої "сторії". Товариство спочатку слухало пильно, потім хто-небудь про щось заговорював і починався регіт, співи, жарти. Нарешті почали розходитись спати: спершу пішов Савка, потім Трохим, далі Петрик та Санька, яка була зовсім п'яна від "пригублювання" і говорила Петрикові з докором

про якусь любовну сцену. Остались тільки Юхим, що теж прив'янув і щось мимрив про себе, та Гриць, Кіндрат і Софійка, яка сиділа між цими двома, обнявши кожного і схиляючи то до одного на плече своє зашаріле, гаряче лице з сонними, млявими очима й вогкими губами, то до другого. Вони всі троє похитувались з боку на бік і хриплими, розбитими голосами співали:

На йо-ом пам'ятни-ик чи-и-жо-о-олий, Дев'я-а-носто-о се-ем пудо-о-о-ов, Дев'я-а-но-сто-о сєм пудо-о-в...

Коли Андрій, вернувшись з села, ввійшов у хату, всі вже спали: дід Юхим, схилившись на стіл, Софійка, обнявшись з Грицем, далі біля столу; Кіндрат на лаві, звисивши ноги і поклавши голову на руки. Гас у лампочці вигорів, і вона ледве-ледве блимала і чаділа нагорілим копотом. В хаті смерділо горілкою, людським диханням, потом, гасом. Було душно й важко дихати.

Андрій тихо підійшов до лежанки й зупинився біля Килини. Вона дихала рівно й спокійно. Постоявши трохи, він несміло торкнув за плече і злегка похитав її. Килина вмить заворушилась, підвела трохи голову і, помітивши якусь постать біля себе, суворо спитала:

— Ну, чого?

— Це я... Андрій, — прошепотів він.

Килина придивилась ближче і, підвівшись, сперлась на лікоть. Потім озирнулась навкруги, прислухалась і тихо спитала:

— Чого так пізно? Ну, що?

Андрій не зразу одмовив. Наче збираючись з думками, він нахилив трохи голову, потер лоба і тихо почав:

— Бач, Килино, я все думав тепер... Туди йшов та думав і назад... Ти зовсім мене не любиш, а хочеш, щоб я тебе брав... Як... як же це буде так?

— Ну? — суворо кинула Килина.

— Ну, та й... що ж це... З татом я говорив, вони схилиються, щоб і тепер... Тільки хотять ще трохи обдивитись... А що тільки було вдома!.. Мати мало не бились з татом. Брат хотів мене вигнать... Я аж за ніж ухопився...

— Невже? — тихо спитала Килина і, ніжно поклавши йому на плече руку, м'яко притягнула до себе; але Андрій поволі визволився і тремтячим голосом заговорив далі:

— А потім я став собі думати, навіщо оце все? Вона все одно не любить мене, при всіх сміється, глузує з мене... Ти ж мене не любиш? Не любиш, правда?

Килина помовчала трохи, потім озирнулась, прислухалась і, подумавши, заговорила:

— Ти знов про це... Ну, скажу тобі й тепер: не люблю... Подожди! Ну, не люблю... А чому не люблю? Тому, що не вірю тобі... нікому не вірю. Хіба я знаю, чи ти справді любиш мене, чи тільки так... хочеш погулять з... голодрабкою... Подожди, дай договорити!.. Що правда, то правда... От і не люблю через це... Не можу прямо... Хотіла б, може, і сама, так не можу... Як подумаю собі тільки, що обманити думаєш, так така злість бере, що... Яке ж уже тут кохання?.. Просто не можу... як другі дівчата там; хоч і не дивиться на неї, а вона все-таки аж упадає за ним... А я не можу так... Не любиш? І не треба. У мене таке серце — як бачу, що хтось до мене з щирим серцем, так я до його удвоє; ну, вже коли й бачу, що злом дихає, так і я не кохатиму... А ти... Я не знаю... Ти любиш мене не для мене, а для себе... А такої любові багато знайти можна... Ну, і сама

вже не можу... От тобі і вся правда... Хочеш — бери, хочеш — ні. Я не обманюю тебе... Візьмеш — буду любити так, як нікого не любила, бо бачитиму, що любиш мене не тільки для себе, а й для мене...

Панас заворушився, захрипів і глухо закашлявся. Килина замовкла, і обоє довго чекали, поки він замовкне.

— Тут от, як хочеш, — проговорила знов Килина, коли Панас заспокоївся. — Коли віриш мені — бери, а ні... то так і кажи. Віриш?

Вона знов притягнула його до себе і, поклавши його руку собі за спину, почала потиху гладити його м'яке, шовкове волосся.

— Ну, віриш чи ні?

— Вірю, — прошепотів він і, притулившись їй головою до грудей, замер.

— А чи не пора б уже спати? — раптом почувся з полу похмурий, злісний голос Трохима, — Ні вдень, ні вночі нема покою од їх...

Килина спокійно, поволі одвела його голову од грудей, притягла її до свого лиця і безгучно впила в уста. Потім також поволі одвела знов і, злегка одіпхнувши його, прошепотіла:

— Ну, годі... Іди спать.

Андрій, як п'яний, одійшов од неї, виліз на піл і, не роздягаючись, ліг біля Савки. Лампочка почала часто моргати, наче тільки і чекала, щоб Андрій ліг уже, потім тихіше, рідше й рідше і, нарешті, кліпнула востаннє й погасла; тільки у тьмі замість неї червонів на столі нагорілий гніт.

Всі ще спали, коли Трохим, розбудивши Юхима, почав йому щось тихо шепотіти. Той сів на лаву, почухався, протер заспані очі і хрипло спитав:

— Хіба вже?

Трохим тільки головою хитнув і мовчки показав йому невеличку зелену скриньку, що стояла під лавою біля жердки. В хаті було вже зовсім видно. Юхим устав з-за столу, глянув на сонне товариство й усміхнувся. Але не встиг він взяти кухоль в руки, щоб умитись, як у хату ввійшов несподівано... Халабуда. Зробивши декільки кроків, він зупинився, здивовано підняв брови і, дивлячись на Гриця і Софійку, які порозкочувались вже і один заліз аж під стіл, а друга під лаву, — одеревенів.

— А... ето ж по-какому? — нарешті опам'ятався він і повернувся до Юхима, який, усміхаючись, дивився на його. — Как же ето вони сплять до такой пори? Я вже думав, що тут провалились усі кудись.

Замість відповіді Юхим вмить хитнув йому таємниче головою й поманив за собою із хати.

— Що таке? — ще більше здивувався той. Але Юхим знов хитнув йому і пішов озираючись у сіни. Халабуда стиснув плечима, але пішов все-таки. Хвилини через три Юхим вернувся, але без Халабуди вже. Моргнувши Трохимові, він підійшов до Килини і почав будити її. Вона довго не прокидалась, потім, коли Юхим не на жарт штовхнув її в бік, зразу підвелась, озирнулась і здивувалась, що вона могла так заспатись. Потім дід підійшов до Гриця і почав штовхати його ногою. Гриць спершу щось бурмотів, цмокав губами, потім помалу підвівся й сів під столом. Здивовано озирнувшись, він раптом одкинувся назад і весело, гучно, на всю хату зареготався. Від його сміху навіть прокинувся Кіндрат. Нарешті, повставали всі, з сонними, мутними очима, з попухлими носами, з пересохлими губами, сердиті, злі, розкудовчені, брудні. На слова Юхима, що був Халабуда і лаявся дуже, дехто вилаявся, дехто почухався, але

ніхто не хапався до роботи. Савка ухопив шматок хліба і, сопучи, почав наминати його; але, пожувавши трохи, поклав на стіл, зітхнув і промовив:

— Я б це кислого чого з'їв би... Нема, Килино?

— Казало, що буде! — весело засміялась та, витираючи мокре лице брудним рушником і визираючи з-за його своїми великими гарними очима, які дивились сьогодні якимось надто жваво, бадьоро і весело.

— Д-да... це б огірка солоного непогано б... Проквасити душу, — скребучи нігтем брову і поглядаючи чогось на піл, протяг роздумливо Юхим. Потім хитнув рішуче головою, підійшов до свого "пальто" і, витягнувши з його пляшку з недопивками горілки, подивився на всіх, перекинув її в рот і заляк. Було чути тільки "будь, будь, будь!". Коли булькання стихло, він одтулив пляшку від рота, подивився через світ на дно, перекинув знов у рот, потрусив пляшкою і, подивившись знову на неї, сховав її в "пальто", утерся і задоволене кречив:

— От тепер ніби зовсім друга припорція, — весело хитнув він головою.
— Тепер можна і подождати трошки.

Він хотів ще щось говорити, але глянув у вікно і здивовано промовив:

— О! Диви... А чого це так рано пани до нас?

— Де? Куди? Які пани? — посипались стурбовані питання, але не встигли дізнатись, як у хату ввійшли:

попереду Халабуда з поважним і погрозливым виглядом, далі офіцер в шинелі наопашку і вчитель. Останні обидва, видно, і не вмивались, бо обличчя були пом'яті, сонні, тільки вуса в офіцера були розчесані як слід.

Звернувшись до здивованих робітників, Олександр з лінивою зневагою вияснив їм, що йому стало відомо, ніби вкрадена "миндаль"

знаходиться тепер у них на кухні, а через те ніхто хай не виходить з хати, поки не буде скінчено трус. Хитнувши потім мовчки головою Халабуді на робітників, він неспішно озирнувся, поводив байдуже очима по хаті і зупинив погляд на Килині, яка, зустрівшись з його поглядом, спершу одвернулася була, але зараз же подивилась знов, наче не маючи сил боротись, дуже зблідла і застигла у погляді. Офіцер ледве всміхнувся, одвернувся, байдуже подивився по стелі, позіхнув, прикривши рота трьома пальцями, і повернувся до Халабуді, який вже старанно порався біля Трохима, щільно облапуючи його з голови до ніг. Той усміхався якоюсь похмуро-задоволеною всмішкою й покірливо повертався на всі боки. Біля них стояв учитель і, жадібно дивлячись за кожним їхнім рухом, нетерпляче топтався круг їх.

— Нет? — спитав офіцер, коли Халабуда взявся до Савки.

— Нікак нет! — озирнувся той і, кинувшись до Савки, почав ще старанніше шукати. Не знайшлось і у Савки, як не знайшлось і в останніх.

— Вещи пересмотри! — холодно кинув офіцер, коли всі були обшукані. Кинулись до шмаття, до одежі, перетрусили все й перейшли до скринь, яких було тільки дві: більша, жовта, — Килинина, і менша, зелена, — Андрієва. Витягли спершу зелену й почали викладати на лаву сорочки, хусточки, різну дрібницю. Потрусивши одну сорочку, потім другу. Халабуда раптом нахилився і, піднявши з землі якусь ганчірку, розгорнув її, глянув і, весь просіявши, кинувся до Олександра.

— Ваше благородіє!.. Знайшлась... Вот! — скрикнув він радісно і подав тому ганчірку. Панок кинувся і, захопивши з рук офіцера орден, обдивився, наче не ймучи віри своїм очам, і показав його Олександрові.

— Действительно!.. Посмотрите... Очень рад... Очень рад... Это просто... Очень благодарен вам! — звернувся він до прикажчика, який трошки випрямився й серйозно сказав:

— Не стоїть благодарності за такий милості!

— Ну, как же не стоит? — радісно-збентежено пробурмотів той, звертаючись до Олександра й любовно дивлячись на хрест, який той з усмішкою повертав у пальцях.

— Удивительно!.. Правда?

— Д-да... — протягнув нарешті офіцер і, зробивши раптом серйозне й грізне лице, повернувся до всіх і строго спитав:

— Чей ато сундук?

Всі зразу подивились на Андрія, який, як тільки з його сорочки випала "миндаль", здивовано-перелякано підняв брови і страшенно почервонів весь. Поки ж роздивлялись на хрест, він прудко бігав по всіх очима, наче питаючись, як це воно могло статись так, що вкрадена "миндаль" опинилась у його в скриньці; але всі мовчки і також здивовано дивились одне на одного і ніхто навіть не рушився на своєму місці. Андрій глянув на Юхима, той здивовано стиснув до його плечима; глянув на Трохима, той тільки похмуро-радісно всміхнувся до його; глянув на Килину і ще дужче почервонів увесь, — вона, бліда вся, як стіна, з широкими очима, пильно дивилась на його. Але, почувши питання офіцера, він прокашлявся і, запинаючись, сказав:

— Це мій... сундук. Тільки я не брав цієї "миндалі"...

Я і не знаю, як вона... Це хтось підкинув мені...

— Да? — іронічно-холодно промовив Олександр. — Странно! Кто-то, значит, специально крал для того, чтобы подкинуть тебе? Удивительно!.. Но... Довольно... Кто тебе дал атот... ату медаль?

— Мені ніхто не давав... Я не знаю... їй-богу, не знаю... От вам хрест святий, що й не знав, що вона у мене в скриньці... — з одчаєм скрикнув Андрій і аж перехрестився до образів. Верхня, піднята губа йому

дрижала, на лобі виступив піт, очі були широко розплющені й дивились злякано й напружено.

— Ну, одним словом, не хочеш сказати! — повертаючись до Халабуди, сказав офіцер. — Хорошо... Зто раз-берет суд... Взять его й отправит к старосте... П-под-лец-цы!

— Вы хотите его... предать суду? — живо спитав учитель, якомсь стурбовано дивлячись на Олександра.

— Конечно! — здивовано скрикнув той. — Не по головке же его погладит за ато?

— Да... — зам'явся той і понизив голос. — Но видите ли... Я просил бы вас... а... пустить его й... не поднимать этого дела... Начнется следствие, вызовут меня, вас, подымется целый скандал. Мне это ужасно неприятно... Пожалуйста... Я согласен, преступление, так сказать, с поличным. Но понимаете, этот комичный характер. Все это... Бог с ним! Пустите его!..

— Хм...

— Пожалуйста, я вас прошу... Офіцер замислився.

— Ну, хорошо, — стиснув він плечима і подав орден, якого той обережно підхопив і разом з ганчіркою пхнув у кишеню. — Пусть так, хотя... знаете... но все равно... Ну, слушай, ты! — звернувся він раптом до Андрія. — Слушай сюда... Зтот барин просит за тебя... Слышишь?.. Й я отпускаю тебя й не предаю суду... Понимаешь?

— Коли ж я не брав! — скрикнув Андрій. Офіцер скипів.

— Молчать!! — гримнув він, зчервонівши разом. — Негодяй! Его от тюрьмы освобождают, а он еще продолжает нагло тебе врать в лицо... Мерзавец!.. Выгнать его сейчас с собаками из акономии й не дать ему ни копей-ки! Забирай свои паскудные вещи й в один миг марш отсюда... С-скоти-и-на!

Андрій хотів щось говорити, але, глянувши на офіцера, хапливо нахилився і тремтячими руками почав скидати у скриньку розкидані речі. Замкнувши скриньку, він скося подивився на "панича", який не зводив з його очей, і підійшов до полу. Склавши в купу кожух, піджак, ще деякі речі, він, хапаючись, натяг свитку, так-сяк підперезався, схопив під одну пахву скриньку, а під другу клунок і, не дивлячись ні на кого, мовчки, червоний, переляканий, пішов із хати. Всі провели його очима і зараз же перевели погляд на панів.

— Мер-р-рзавцы! — промовив крізь зуби офіцер, повертаючись, щоб виходити; але Халабуда кркнув, переступив з ноги на ногу і, пустивши руки "по швам", зупинив його:

— Ваше благородіє!

Їхнє благородіє озирнулось.

— Ну?

— Тут, ваше благородіє, знаходиться один болєзнений человек... которий без сомненія заслabeled... і той... не способний работать... Так ви звелелі, щоб його отправить у волость... Он той самий, которий лежить на полу.

— Ну?

— Так я хотів одослати ще вчорась... А вони, — він показав головою до робітників, які переглянулись і похмурились ще дужче... — не зхотіли.

— Как ато не "зхотіли"? — гордо спитав офіцер, — Просить их нужно, что ли?

— Так точно, без сумнів!.. І я думав так... Так тот... котрий тільки що пошол, шо украв миндаль, той хотів везти... А тепер нема кому, потому они все не слуша-ют... Особенно той, ваше благородіє, котрий рябой... Той усіх без сумнів бунтуєть... повсігда... Вредний такой... Настоящий, ваше благородіє, малахольник...

— Какой "малахольник"?

— Такой, значить, как разбойник всьо равно... Не слушает... сопротивляется...

"Благородіє" перевело очі на Трохима, який, насупивши брови, дивився в вікно й навіть не глянув в їх бік.

— Та ще, ваше благородіє, говорить, що побьют тому морду, хто повезьют у волость...

"Благородіє" знов подивилось на Трохима, що все-таки не рушився, тільки губи йому насмішкувато скривились.

— Выгнать его в двадцать четыре часа из аконмии! — очевидячки, здержуючи себе, глухо кинув офіцер до Халабуди. — Чтоб й духу его к вечеру не было!

— Слушаю... — витягнувся трохи Халабуда.

— Тільки вперед рощот мені дайте! — спокійно і не усміхаючись вже, бовкнув Трохим, повертаючись до них і бігаючи очима по хаті.

— Никакого расчета! — не дивлячись на його, кинув "панич". — Нагайки еще получишь!

Трохим зупинив на йому свій гострий, тяжкий погляд і наче потемнів весь.

— А нагайки за що? — придушено спитав він.

— За бунт! Па-а-нима-аешь?! — раптом озвіріло "благородіє" й повернулось до його всім тілом, — За бунт!.. Сволочь атакая! Деньги брать умеешь, а работать не любишь?.. С-скоты проклятые!.. Перепорю всех!..

Трохим почав важко сопти, жили йому понапиналися на висках, ряботиння налилось синьою кров'ю, брови зійшлись з віями й через це очі здавались ще гострішими. Панок злякано дивився на них і, очевидно, не знав, що йому робити. Халабуда стояв з покірливим виглядом; "скоти" ще більше похмурились, прищулились.

— Нагайки мені нема за що... — заговорив нарешті Трохим хрипким голосом. — А що я не послухався, так за це мені рощот дайте... А не дасте... так... — він забігав очима по хаті й криво, дико посміхнувся, — так я вже... Я вам не Андрій... Грабувать себе не дам...

Він зупинив свій фосфоричний погляд на офіцерові, що з якимсь дивуванням придивлявся до його, і знов забігав поглядом по хаті, кривлячи губи в усмішку. Офіцер ще подивився пильно на його, потім звернувся до вчителя і, здвигнувши плечима, промовив:

— Это, действительно, разбойник какой-то... Просто зверь!.. Вы посмотрите, как у него глаза горят... как у кошки вечером... Этот й ножом не задумается пырнуть...

— Да, да! Я тоже вам хотел сказать, — стараючись не показувати виду, що говорить про Трохима, хутко й упівголоса заговорив панок. — Ужасная физиономия... Я вам советовал бы дать ему расчет... й... бог с ним!..

— Д-да-а!.. — усміхнувся офіцер. — "Малахольник" на-стоящий... Хорошо! Получишь сегодня расчет! — холодно, зневажливо, мов не бажаючи заводитись з ним, кинув він до Трохима й, повернувшись, пішов з хати. За ним поспішно побіг панок, а за ними Халабуда. Але, не дійшовши до порога, панич ніби згадав щось і, повернувшись назад, найшов очима діда і, хитнувши йому головою, сказав:

— Иди-ка сюда, Юхим!

Юхим, не поспішаючи, рушив за ним. Вийшовши з хати й пустивши вперед панка й Халабуду, офіцер зупинився і, взявши Юхима за лацкан піджака, почав йому говорити про Килину. Говорив він з тою ж ніяковістю й смішком, що й вчора, тільки сьогодні бажання ще більше дзвеніло йому в голосі. Юхим слухав мовчки, нахиливши лису, непокриту голову, й іноді хитав головою.

— Одним словом, скажи ей так, — виймаючи з гаманця гроші й непомітно тикаючи їх в руку дідові. — Если хочет, пусть едет прямо в город... Я еду сегодня... Объясни все, как я тебе говорил... Главное, не забудь улицу:

Ивановская улица, № 14... Спросить офицера, поручика Гаврильчука... Не забудешь?

— Ні...

— Ну, вот... Если согласится, пусть приезжает когда хочет, всегда приму... с радостью, х-хе!.. Ну, а не согласится... Согласен на все... А о том... извиняюсь... И так далее... Там уже растолкуй ей... Понимаешь?

— Добре...

Коли дід прийшов у хату, там стояв страшений гомін. Кричали, сварились, махали руками, блищали очима, лаялись, сміялись. Килина, дуже бліда, з посинілими губами, щось говорила Саньці, але та й слухати не хотіла й обстоювала своє. Не зважаючи ні на кого, Юхим підійшов до Килини, мовчки потяг її за руку й одійшов до дверей, хитнувши їй головою. Килина зараз же покинула Саньку і підійшла до його.

— Що там? — спитала вона якось схвильовано й ніяково.

Юхим похмуро, насупивши брови, почав їй щось шепотіти. Дедалі він говорив, то більше лице Килини супилось та тісніше складались губи. Скінчивши, він глянув на неї і спитав:

— Ну?.. Як скажеш?

Килина повела плечима, криво всміхнулась і промовила:

— Не знаю...

— Подумаєш ще?

Вона тільки кривіше всміхнулась. Дід постояв ще трохи задумливо, потім глибоко зітхнув, промовив тільки: "Ех-х!!" — і підійшов до полу. Насунувши на голову шапку, нап'явши й підперезавши мотузком "пальто", він, поспішаючись, серед галасу вийшов з хати і попрямував просто за будинок до села.

Коли він вернувся з двома пляшками горілки за пазухою й з блискучими, веселими очима в кухню, крім Килини, що стояла задумливо біля вікна й водила по склу пальцем, нікого не було. Навіть на тому місці, де лежав Панас, було голо. Подивившись на Килину, дід підійшов до столу, вийняв пляшки, поставив їх на стіл, сів сам на лаву і повів очима по хаті.

— А Панас же де? — промовив він тихо.

— Повезли в волость, — не повертаючись, кинула Килина.

— Хто?

— Петрик.

— Та-ак... — хитнув головою Юхим, потім подивився на неї і знову спитав: — А ти... як?

Килина нічого не одмовила, потім глибоко-глибоко

зітхнула, одійшла од вікна і, ніяково усміхнувшись, сказала:

— А я теж... мабуть... поїду...

— Та-ак... — знов протяг дід і замислився. Потім раптом тріпнув головою, вийняв з пляшки затичку, перехилив її в рот і без оддишки почав пити горілку. Килина аж задивилась на його.

— Що? — оддыхуючись, витер він губи і глянув похмуро на неї. — Добре п'ю?

Килина мовчки повернулась і пішла з хати. А дід поклав голову на стіл лобом на самий край, довго сидів так, потім знов підняв її й,

глянувши налитими кров'ю очима на пляшку, поволі взяв її, встромив у рот і знов почав смоктати, ніби бажаючи залити горілкою щось погане там десь, у грудях. Потім устав, в'яло забрав пляшки, підійшов до полу і, скинувши "пальто", постелився й ліг. І зараз же важко захріп.

І знов, як і вчора, прокинувся од чийогось шарпання.

— Діду!.. Встаньте! — турмосив його Трохим, що стояв біля його з клунком під пахвою, в шапці й у свиті. Дід злякано сів і подивився на його.

— Що?.. Га?.. Куди?.. За що?.. — хутко заговорив він, чухаючи себе в бороду і дивлячись по хаті, в якій вже смеркалося.

— Та нічого... То я... — усміхнувся Трохим. — Прощатся прийшов. Іду вже... Бувайте здорові!

Юхим потер лоба, ще раз озирнувся навкруги і подивився на його.

— Ху!.. А мені снилось щось... Випив я... Шумить, брат!..

— Я вже йду... Дали рощот... — муркнув Трохим знов.

— Уже? — обдивився на його клунок дід. — В дорогу, значить?.. Хм... куди ж тепер? Трохим злісно усміхнувся.

— "Куди"... — повів він плечима. — Звісно, куди... До другої собаки... Мало їх?

— Та-ак... — хитнув головою дід. — То правда... Скоро й я піду... Загуляв, брат, "гряницю" перейшов... Спасибі панам... офіц... А що, Килина де? — раптом хутко спитав він.

Трохим пильно глянув на його, потім усміхнувся й промовив:

— Нема вже й Килини... Взяла рощот... Пішла до тітки на село... Кажуть, хоче в город їхать...

— Та-ак... — схилив дід голову й застиг. Потім підвів її, подивився на Трохима, похитав головою й сказав: — От так наш брат помирає... Знаєш, куди вона пішла?

— До охвіцера? — бовкнув Трохим.

— До охвіцера!.. Ех!.. Може, вип'єш на дорогу? — раптом спитав він і, хутко повернувшись, вийняв з-під голови пляшку.

— Давайте! — махнув рукою Трохим. Дід поспішно одіткнув пляшку, для чогось побовтав її, так що там аж піна піднялась, і подав Трохимові. Той взяв, мовчки хитнув йому головою, перехилив у рот і застиг. Потім вернув дідові, утерся і, почекавши, поки Юхим "булькав", промовив:

— Ну, прощайте, діду! Треба до вечора хоч до Горбачів дійти...

Дід подав йому руку, потрусив Трохимову і, подивившись на щось в лице йому, зітхнув і випустив її. Трохим ніяково й похмуро всміхнувся, кивнув ще раз головою і поволі пішов до дверей. На лаві коло мисника сиділа Маринка біля макітри з картоплею й пильно дивилась на його. Проходячи повз неї, він глянув на її бліде, ще більш схудле личко, на якому тепер виднілось щось уперте, похмуре й разом з тим сумне й жальке, і зупинився.

— Прощай, Маринко! — промовив він, кліпнувши на неї своїм неспокійним поглядом і понуро всміхаючись. — Будь здорова...

— Ідете од нас? — тихо спитала вона. В голосі її чулось щось сумне, боязке, жальке.

— Іду.

Маринка тільки подивилась на його, не знаючи, що сказати, і почала м'яти дрижачими пальцями шкаралупину з картоплі.

Трохим узяв зручніше клунок під руку, глянув ще раз похмуро по хаті й, суворо, терпко якось кинувши "прощайте", вийшов із хати.